

TÜRKÇE YARKENT BELGELERİ *

Marcel ERDAL**

Çev. / Trans. Gözde SALUR***

(Levhalar I-VII)

Bu makalede yayımlanan on birinci yüzyıl sonlarına ait arazi satış sözleşmeleri birkaç sebepten dolayı önem arz eder. İlk olarak bunlar, Türkçe yazılmış bilinen en eski hukukî belgelerdir. Tarım havzasının daha doğusunda Uygur Türkçesiyle yazılmış çok sayıda sivil belgeler bulundu ancak bunların hemen hemen hepsi daha geç yazılmış görünüyor. Diğer yandan, çağımızın ilk yüzyıllarından itibaren Türkçe olmayan dillerde Orta Asya hukuk belgeleri bulunmaktadır. Türkler bazen savaşarak bazen barışçıl bir şekilde bölgeye girdikten ve toprak sahibi olduktan sonra, yerel yaşamın diğer birçok yönünü benimsedikleri gibi yerel dilleri bu amaçlar için kullanmaya devam etmiş de olabilirler. Mevcut metinler, oldukça sabit bir yapıya sahiptir ancak metinlerdeki bu sabitliğin Türk hukuk geleneğinden önce de var olduğunun bir göstergesi olarak alınmamalıdır: Minorsky (1942) tarafından yayımlanan MS 1107 tarihli Farsça metin oldukça benzer bir yapı göstermektedir ki bu da Türkler tarafından ödünç alınmış olabilir. Belgelerimiz, Çin modellerini takip ediyor gibi görünen Türkçedeki gayrimüslim arazi satış tapularından biçimsel olarak farklıdır; bu aynı zamanda ortak bir Türk geleneğine de karşı çıkıyor. Elbette bu şaşırtıcı değildir çünkü Türkler muhtemelen hem bölgede hem de çiftçi olmakta nispeten yeniydi.

Ayrıca, burada bulduklarımız Müslüman Türk yazısının da en eski örnekleridir: *DLT* ve *KB* metinleri on yıl kadar önce yazıldığı halde, mevcut yazmaları bundan çok daha sonraki kopyalardır. Elimizdeki belgeler, Arapça imla kurallarının ve sözlük malzemesinin Türkçeye yerleşmesine bazı açıklıklar getirmektedir. *KB*'nin yazarı, Orta Asya'nın batısındaki Müslüman aleminin aydın kültürünü ve dünya görüşünü yaşayan saray mensubu bir düşünürdü. Burada üzerinde

* Atıf Bilgisi / Citation: Erdal, M. (2024). Türkçe Yarkent Belgeleri (G. Salur, Çev.). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 261-327.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 29.06.2024 - 09.08.2024

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Açıklama / Explanation: Orijinal künyesi *E, Marcel (1984). The Turkish Yarkand Documents. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 47, No. 2, (1984), pp. 260-301.* olan makale Prof.Dr. Marcel ERDAL'ın yardımıyla ve kontrolünde çevrilmiştir. Ayrıca yazar tarafından güncel bilgiler de eklenerek yenilenmiştir.

** Prof.Dr., Goethe Universitaet, Senckenberganlage 31, Frankfurt am Main, Almanya. E-Posta: merdal4@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1604-4193.

*** Öğr.Gör., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye. E-posta: gsalur@atu.edu.tr/ ORCID: 0000-0003-0009-9402.

durduğumuz metinler, maddi köy işleri söz konusu olduğunda bahsi geçen etkinin daha az olmadığını gösteriyor. Güney Sibiryaya ve Moğolistan'dan çıkan Türkler arasında 'Öz Türkçe' ne doğuda ne de batıda gerçek kalıyor.

Yarkent'in köylerinde, göreceğimiz gibi, Arap yazısına geçmeden önce Arap imlası uygulandı. Başka bir yerde, bunun tersi olmuş olabilir. Her halükârda, İslam dünyasına geçişin bağdaşık olduğunu, her yerde ve tüm sosyal gruplarda aynı hızda ve aynı biçimde gerçekleştiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. *KB*'nin Arap harfleriyle yazıldığını şimdi biliyoruz fakat bu, yazarın kişisel tercihi olabilir: Türkler, bu konuda katı değil gibi görünüyor.

Türklerin yazılı tarihlerinin ilk 500 yılından bize kalan kişisel belgeler oldukça sınırlıdır; Güney Sibiryaya, Moğolistan ve Kırgızistan kitabeleri ile kaya karamalarının yanı sıra Budist yazmalarda bağışlayanları sayan hatimeler, İpek Yolu tüccarlarının mektupları ve yukarıda bahsini ettiğimiz çeşitli satış ve alışveriş senetleri vardır. Metinlerimiz de anlaşmaya katılanların ve şahitlerin isimleriyle birlikte bu korpusa güzel bir katkıdır. Bu belgelerin yazıldığı sırada Tarım havzası, doğusu Budist Çin'e, batısı Müslüman İran'a yönelik olmak üzere iki devlete bölünmüştü. Pek çok açıdan bu bölünme çok derindi. Ancak, bunun önemi abartılmamalı, her alanda ayrıca incelenmelidir. Türk toplumlarına Müslüman Batı'dan bakan büyük filolog ve antropolog Mahmud gibi, biz de çeşitli Türk katmanlarının ortak noktalarını görmeliyiz. Elimizdeki belgelere özgü farklılıklar, aşağıda belirtilecektir.

E. Denison Ross, bir kısmı aşağıda yayınlanan belgelerin kökeni hakkındaki tek bilgi kaynağıdır. Barthold'a (1923) eklediği bir notta şunları belirtir:

Profesör Barthold tarafından ele alınan belgenin orijinali, 1911'de Yarkent dışındaki bir bahçede bir ağacın altında keşfedilen Arapça ve Uygurca hukuk belgelerinden biridir. O zamanki Kaşgar Başkonsolosu Sir George Macartney'e götürülmüş, o da onları Hindistan Hükümeti'ne iletmiştir. Belgeler şu anda Hindistan Arkeoloji Genel Müdürü'nün koruması altındadır, ancak elimde bir dizi fotoğraf mevcuttur. Toplamda on beş belge veya ufak parçalar var. Bunlardan yedisi Arapça, beşi Arap harfli Türkçe ve üçü Uygur harfli Türkçe metinlerdir. Arapça belgeler, tanıkların imzalarını Uygur harfleriyle gösteren bir belge dışında Arapça olarak imzalanır veya tanıklanır. (...)

1981'de belgeler hakkında bilgi almak için Hindistan'daki yetkililere yazdım ama cevap alamadım. Belgelerin orijinallerini yeniden keşfetme şansı çok yüksek değil gibi. Yazmalarımızın keşfedildiği sıralarda, Yarkent'in aynı dolaylarından üç tane Arapça hukuk belgesi Paul Pelliot'nun eline geçer. Bizim yazmalarımız Hindistan'da kalırken Pelliot kendininkileri yanında getirir, Huart'a teslim eder ve Huart onları yayımlar (Huart, 1914, tıpkıbasımsız).

Denison Ross'un fotoğraflarının çoğu şu anda Londra'daki S.O.A.S kütüphanesinde saklanıyor. Arap harfleriyle yazılmış beş Türkçe metnin ve Arapça metinlerin de ikisinin fotoğraflarını elinde tutmuş gibi görünüyor; her halükârda şu anda S.O.A.S koleksiyonunda bulunmuyorlar. Denison Ross'un elinde tuttuğu bu belgeler üzerinde çalışmaya başladığı belli: Arap harfli Türkçe belgelerden en az birini kopyalatmış, Farsçaya çevirtmiş ve çözümlemeye başlamıştır. Denison Ross'un Arap harfli bir belge konusundaki bu çalışması sonra V. Minorsky'ye teslim edilir; Minorsky çevriyazının ve Farsça tercümesinin tıpkıbasımını kendi İngilizce çevirisiyle birlikte yayımlar, metnin yayımını ise 'aslı veya fotoğrafı bulunana kadar' erteler (1942, s. 192).

Şinasi Tekin, Uygur alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerin bir transkripsiyonunu, Türkiye Türkçesine tercümesini, bir ön söz, bazı notların yer aldığı bir sözlük ve tıpkıbasımlar ile birlikte 1975 yılında yayımlar ve bu çalışmayı 1979'da bazı tanıkların imzalarının Uygur alfabesiyle yazıldığı Arapça bir metnin (Arapça Levha No.: 5) yayını takip eder.

Arada bu belgeler, merhum Sir Gerard Clauson'un da dikkatini çekmiş. Clauson'un ölümünün (1 Mayıs 1974) ardından malzemelerinin arasında, yazınsal vasiyetini yürüten Prof. V. Louis Ménage, tüm Türkçe metinlerin ve 6, 5, 7 ve 1 numaralı Arapça metinlerin transkripsiyonlarını, Clauson'un 1968'in son aylarında belgeler üzerinde çalıştığını ve sonra bu çalışmalarını bir kenara koyduğunu gösteren on sayfalık notlarla birlikte bulur.

Profesör Ménage, 1977'de belgelere dikkatimi çekmek lütfunda bulunur ve bir Arabist meslektaşla birlikte Türkçe ve Arapça metinlerin birlikte yayımlanması önerisiyle Clauson'un belgelerini bana gönderir. Arapça metinleri Monica Gronke'ye iletirim¹. Türkçe ve Arapça metinlerin ayrı ayrı yayımlanması uygun görünmektedir: Türkçe metinlerin tümü yalnızca alıcı, satıcı ve tanıkları, yani sıradan insanları içeren basit sözleşmelerdir; Arapça metinler ise muhtemelen İslam hukuku konusunda oldukça bilgili olan *kadılar* vb. tarafından hazırlanmıştır. O belgelerin tartışılması, Müslüman hukuk uygulamalarına atıfta bulunulmasını gerektirir; bu makalede ise dilbilimsel ve filolojik gözlem ön plandadır.

Clauson, Minorsky'nin yayımladığı çevriyazının üzerinde de çalıştığı için ben onun da yorumunu vermeye çalıştım. Diğer metinler için hem Clauson'un hem de Tekin'in gözlemlerinden yararlandım; bunlar genellikle birbirini tamamlamakta ve sonuca giden yolu göstermektedir. Genellikle Clauson, metinlerin Uygur harfleriyle bile Arap imlası kullandığı gerçeğinin farkında olmamasından dolayı zorlanırken Tekin, metnin anlamını çıkaramadığı her yerde Arap harflerinin kullanıldığını varsayarak yanıldı. Farsça ve Arapça alıntılarının bir

¹ Bunlar, 1986'da yayımlanmıştır (bk. kaynakça).

kısmını her ikisi de çözemedi. Notlarımızda her ikisinin çalışmalarına bütünüyle değinilmektedir².

A. Genel Açıklamalar

Metinlerde ortak olan yapı şöyledir:

1. Belgenin sonunda isimleri geçen tanıkların *bu* belgenin tanıkları olduğuna dair bir beyan,
2. Satıcının/satıcıların, özgürce ve akli başında olarak araziyi adı verilen alıcıya sattığına dair beyanı,
3. Fiyat,
4. Anlaşılan fiyatın makbuzu,
5. Arazinin hudutları,
6. Satıcının, kendi adına ve akrabaları adına, arazi üzerinde gelecekteki sahiplik iddialarının geçersiz ve hükümsüz olduğuna dair beyanı.
7. Tarih
8. Metnin müstensihi tarafından yazılmış, görünüşe göre bazen on üçten fazla olmak üzere değişen sayıda tanığın ifadesi.

Birinci madde, IV. ve VI. metinlerde tam olarak, ilkinde iki cümle şeklinde ve ikincisinde bir araya getirilmiş olarak bulunur. Metin I'de de bulunmuş olması lazım: Orada ifadenin ikinci kısmı tamamen korunurken, ilk kısımda sadece *Jnuḳ* olarak okunan harfler kalmıştır (olasılı *taJnuḳ*). Minorsky'nin (1942) Farsça belgesinin ikinci satırındaki *īn ḥaṭ(t)-ast ki nibiṣṭa āmad...* kelimeleriyle başlayan eksik cümlenin de benzer bir içeriğe sahip olması muhtemeldir. Böyle bir madde içeren başka bir arazi satış sözleşmesi bilmiyorum. Buna en yakın pasaj, Grohmann'ın (1934-1936, II) 86. ve 87. metinlerinde yer alır ve bunlar MS. X. yüzyıldan kalma bir 'kira sözleşmesi onayı'dır. *Besmeleden* sonra şunu görüyoruz: *ṣahada 'ṣ-ṣuhūd al-masmūn fī hāda 'l-kitāb 'ala iqrār (isim) ...* 'Bu sözleşmede adı geçen tanıklar, filan'ın belgeyi onayladığına şahit oldular'.

Diğer sözleşmelerde terminoloji ve özel isimler dışında tarafların Müslüman olduğuna dair hiçbir belirti yokken yalnızca metin VI'nın bir *besmele* ile başladığına dikkat edin. Belgelerde dini veya seküler hiçbir otoriteye gönderme yoktur. Barthold'da (1923) gördüğümüz gibi, bir anlaşmazlık durumunda tanıklar

² Bu görevi bana emanet ettiği ve makalenin bir taslağı hakkında çok değerli açıklamalarda bulunduğu için Profesör Menage'a ve malzemeyi Göttingen'e getiren ve fikirleriyle katkıda bulunan Profesör D. N. MacKenzie'ye, bundan başka, diğer çalışmalarımın yanı sıra bu makalenin yazıldığı Almanya'da uzun süre kalmamı destekleyen Bonn'daki Humboldt Vakfı'na içten teşekkürlerimi sunarım.

mahkemeye çıkmak zorundaydı. Arapça belgeler *kağı* imzasıyla onaylanırken, Uygur harfleriyle yazılmış Müslüman sözleşmelerinde böyle bir tasdik bulunmaz. Arap harfleriyle Türkçe yazılmış olan VI numaralı metnimiz doğrulama olarak satıcının imzasını taşıyor gibi görünüyor.

Müslüman olmayan Doğu topraklarında, çok sayıda arazi satış sözleşmesi günümüze kadar gelmiştir ve bunların resmî yönleri, Clark'ta (1975) özetlenir. Bunlar, burada işlenenlerden bazı yapısal farklılıklar göstermektedirler. Bir taraftan birinci maddeden yoksundurlar, diğer taraftan ise burada bulunmayan aşağıdaki hususları içerirler:

- (a) Satıcının araziyi neden sattığına ilişkin beyanı (örneğin, paraya ihtiyacı olduğu için),
- (b) Sözleşmenin ihlali için para cezalarını belirten bir ceza maddesi,
- (c) Alıcıyı ödenmemiş ipotekler vb. için sorumluluktan kurtaran bir madde,
- (d) Damga (*tamğa*),
- (e) Müstensihin beyanı.

O belgelerin daha ayrıntılı olması, yabancı modellerden kaynaklanmış olabilir; daha geç olduklarından, yasal sorunlarla ilgili daha fazla tecrübeye dayanmış olmaları da beklenebilir. Gayrimüslim belgelerdeki maddelerin neredeyse tamamı sabit deyimlerle ifade edilmiştir; *miñ yıl tümän künkätägi* 'bin yıl on bin güne kadar' (oldukça farklı bir bağlamda, runik yazıtlarda da bulunur), *üzüştümüz* 'uzlaştık', arazinin dört bir tarafı için *adırar* 'ayırır', *toğuru tumltu satdım* 'nihai olarak sattım' vb. gibi ifadeler orada sürekli tekrar edilir ancak bu belgelerde yoktur. Sınırlar (orada Çince *sıçı* terimiyle adlandırılır, burada Arapça *hadd* olarak) burada sadece numaralandırılmıştır, orada ise alanın dört noktası (*yıñaq*) ile belirtilmiştir. Doğu'da Çince, Batı'da Farsça ve Arapça alıntılar, Doğu'da kumaş topları ile ödeme vardır, Batı'da ise bu türden bir ödeme şekli yoktur. Hayvan döngüsü (12 hayvanlı takvim) batıda hala kullanılmaktadır, ancak *Hicri* tarih ile bağlantılıdır ve bu bağlantı karışıklıklar yaratmaktadır. Arazi, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da üzerine ekilebilecek tahıl miktarı ile ölçülür; ancak Doğu'da tahılın hacim ölçümleri varken, Batı'da İranlı uygulamaya uygun olarak ağırlıkla ölçüm yapılır.

Yarkent'te belgelerdeki tanık sayısının satılan arazinin değeriyle orantılı olduğu varsayılabilir. 150 *yarmaq*³ değerinde satışla ilgili olan IV. metinde altı tanık vardır. 800 *yarmaq* bedelin olduğu II. metinde, V. metindekiyle benzer sayıda 13 kişi tanıklık etmektedir. Clark'a göre (1975, ss. 307-308) Turfan bölgesindeki arazi satış sözleşmelerinde 3-4 tanık varken, Kuça'dakilerde (coğrafi olarak Turfan ve Yarkent arasındadır) 5-8 tanık gerekir. Ancak tüm o belgeler, *nişan* ve

³ ÇN: *yarmaq* 'sikke, para'

tamğa'lar vasıtasıyla onaylanmışken bizim belgelerimizde öyle bir şey yoktur. Belki de Yarkent halkı için iki dereceli yasal uygulamanın varlığını, yalnızca daha yüksek derecede olan uygulamanın bir *kağı* önünde imzalandığını ve resmi olarak onaylandığını söyleyebiliriz. Turfan sözleşmelerinin usulü, bu ikisi arasında orta düzeydedir.

Biçimbilim ve *sözdizim* konularında fazla bir şey söylemeye gerek yok. Belirtme durum eki her zaman $+nI^t$ şeklindeyken *DLT* ve *KB*'de sıklıkla $+(X)g$ şeklinde geçer⁵. Bu farktan, edebi nitelikte olan *DLT* ve *KB*'in, ölçünlü veya yüksek dile ait bir biçimi koruduğu sonucuna varılabilir⁶.

Şart eki, metinlerimizde hem *-sA* hem de *-sAr* biçimleriyle karşımıza çıkar. *DLT* ve *KB*'de hemen hemen her zaman şart eki *-sA* biçimindedir ancak *-sAr* biçimi de vardır; dolayısıyla o kaynaklarla bizim belgelerimizde bu konuda bir fark yoktur. Karahanlı dönemine ait diğer metinlerde de görülen yenilikler şimdiki zaman biçimine eklenen birinci çokluk şahıs zamiri *miz* (I, 9) *asđın* biçimi (I, 2) ve *biz* zamirinin bulunma ekli *biziñdä* (I, 14) biçimidir.

Belirtili nesnelere bazen belirtme eki almadan görünür: *yer usparladım* (IV, 8); *bahası tügäl buldum* (VI, 6); *bu hağı huccät bėrdim* (VI, 9-10).

İshağ callab yėr (IV, 9) kullanımı şaşırtıcıdır. İyelik ekli öbeklerin öncesinde gördüğümüz yalın durum biçimleri oraya sola kaydırma sonucu olarak varmıştır; örneğin: *tanuğlar atı bu hağı ağrında bitilmiş turur* (IV, 1, vb.) ‘Tanıklara gelince, adları bu metnin sonunda yazılıdır’; *bu bėrk bahası yüz älig yarmağ* (orada, 7) ‘Bu kuru ise, fiyatı 150 sikke’; *bu yarmağ yarımı bolur tørt yüz yarmağ* (I, 12) ‘Bu para miktarının da yarısı 400 sikkedir.’

Şu *sesbilimsel* sorunun tartışılması değer: Arap harfleriyle değil, Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerimizde /n/ sesi, bir kelimenin son hecesinde bulunup ondan hemen sonra bir ikinci ünsüz geliyorsa, genellikle yazılmaz: sıra sayı eki iki defa (I, 19 ve 20) $+Xnç$ yerine $+Xç$ olarak, tamlayan durum eki ise $+nXñ$ yerine dört kez $+nXg$ şeklinde yazılmıştır (I, 18 ve 19; IV, 8 ve 9); tek istisna I, 21'deki *törtünç* örneği. Öte yandan, /n/ her zaman kendisinden sonraki sesin bir sonraki heceye ait olması durumunda yazılır: *Känçäk, içindä, bütünlük*. Transkripsiyonu *bizi[n]g-dä* (I.14) şeklinde olan kelimedeki *g* kelimenin son hecesinde değil, *n*'den sonraki hecede de değil; orada *n* görmüyoruz, ancak kâğıdın yırtığındaki aralık, yazılı olmasını olası kılıyor. Metinlerimizde hiçbir

⁴ Biçimbirim transkripsiyonlarındaki büyük harfler, ses ayrışmasını gösterir: Bu ektaki *I*, ünlü uyumu çerçevesinde /i~/ /ı/ nöbetleşmesini göstermektedir. *X*, /i/ ~ /ı/ ~ /ü/ ~ /u/ nöbetleşmesini ifade eder.

⁵ Bk.: Mansuroğlu (1959, s. 99) ve Brockelmann (1954, s. 155).

⁶ Belirtme durum ekinin $+nI$ değişkesinin Uygurcada yayılma süreci için bk. Erdal (1979, ss. 155-157).

kelimenin sonunda *-nt* ses grubu yoktur. Metin VI, 1'deki *āhırı(n)d(a)* kelimesindeki *n*'nin yazılmaması anlamlı olabilir, ancak metin IV, 2 için kesin bir şey söylenemiyor.

Dankoff ve Kelly (1982, s. 67) *DLT*'de, Hamilton (1977) bazı Uygurca metinlerde aynı olayı teşhis etmektedirler; Hamilton, 1977'de bahsettiği metinlerden Hoten'de bulunan iki 10. yy. metnini 1986'da yayımlamıştır. Bu verilere göre ünsüzlerden önce hakiki /n/ kaybı vardır; bu, salt bir imla olgusu olmuyor. Bu genizsil eksikliği, Gabain (1976) tarafından işlenen Soğdca yazıdaki Uygurca metinlerde de bulunur. Dankoff ve Kelly'ye göre *DLT*'de “Benzeşmezlik sürecinin etkisiyle, /n/'den sonra gelen /ŋ/'ler genizsilliklerini kaybedip /g/ olmaktadır. (...) Bu benzeşmezliğin /n/'den önce gerçekleşmesine de iki örnek vardır.” Hamilton, konuya çeşitli kaynaklardan kanıtlar göstererek çok daha fazla girer; gösterdiği metinlerde bu olgu daha da yaygındır. Onun da örneklerinin çoğu /ŋ/ > /g/ şeklindedir, ancak birer kez de /nç/ > /ç/, /nd/ > /d/ ve /nt/ > /t/ görülmektedir. Elimizdeki metinler ara yerededir; /ŋ/ > /g/ ve /nç/ > /ç/ vardır, /nd/ > /d/ ile /nt/ > /t/ ise görülmez. Dankoff ve Kelly, çalışmalarının girişi s. 38-39'da *DLT* 7. bölümünün başlığının ‘Genizsiller kitabı’ oluşunu tartışmaktadır. Mahmut, bu bölümde /ŋ/ fonemini ve /nç/ dizisini ele alıyor böylece *DLT* yazmasının değil bizim metnimizin gerçekliğini yansıtıyor. Dankoff ve Kelly, Kaşgarlı'nın genizsiller konusunda /ŋ/ fonemi yanında /nç/ ünsüz dizisini de ele almakta yanıldığını, bu konuda tutarsız olduğunu düşünüyorlar, çünkü genellikle doğru olarak /nç/'yi iki farklı ses (/n/ artı /ç/) olarak gösterir. Ancak Mahmut, tek ve çift selsiliğe değil de telaffuza atıfta bulunuyorsa, tutarsız değildir: Genizsilliğin [sanç-] > [sâç-] biçiminde ünlüye geçmesi, ona /ŋ/'yi hatırlatmıştır⁷. *Bizim* metinlerimizde de genizsillik tamamen kaybolmamış, ünlüye geçmiş *olmalıdır*: Dikkat ederseniz **callabniŋ* sözcüğü (IV, 8) *callabniġ* olarak değil, ön damak /g/'si ile, *callabniġ* olarak yazılmaktadır. Yani sanki *g* harfi, kalın ünlülü sözcüklerde bile her zaman *ng* /*nk* olarak yazılan /ŋ/ foneminin temsilcisi olarak kastedilmektedir. Soğd alfabesiyle yazılmış Uygur parçalarında, /n/ de /g/ ve /ç/'den önce kaybolurken dış seslerinden önce kaybolmaz. Hiçbir geç dönem özelliği taşımayan bu parçalar bu olgunun, tarihi bir gelişmenin değil, diyalektolojik bir özellik olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada, Eski Türkçe veya Uygurca dil araştırmalarında dini veya kültürel ölçütlerin kullanılmasının yerinde olmadığını, bazen de dilsel olgulara ilişkin doğru görüşü uzaklaştırdıklarını görüyoruz. Gabain'e göre (1976, s. 76) arka ünlülü kelimelerde /ŋ/ için *nk* veya *nq* değil *g* yazılması, Maytrisimit'in erken elyazmalarında da bulunur. Eski olan Pañic metni, s. 193'te *Kanyudun kältig?* ‘Nereden geldin?’ cümlesinde de *kältiŋ* yerine *kältig* var. Bu tür /ŋ/ ~ /g/

⁷ Fransızcanın genizsilleşmiş ünlüleri Alman kulaklarına böyle gelir. İki boğumlanma noktası aslında bitişiktir: Her iki durumda da damak ve dilin arka kısmı söz konusudur; [ŋ]'nin telaffuzunda damak tamamen kapanır, [ã]'nın telaffuzunda tamamen kapanmaz.

değişkenliği Orhon yazıtlarında ilk heceler dışında vardır (T. Tekin, 1968, ss. 92-93). Ancak yazıtlarda ve örneğin Proto-Çuvaşça'da bu süreç kalın ünlülük kelimelerde [g] ile sonuçlanırken, bizim incelediğimiz metinlerde ve demin bahsettiklerimizde sonuç her zaman ön damaksıl K ile yazılmaktadır. Arap harfleriyle yazılmış Yarkent metinlerinin özel isimlerinde ise /ŋ/ için hep *nk* imlasını görüyoruz.

Metinlerimizin *söz varlığı* Arapça ve Farsça unsurlarla doludur; özel isimleri saymazsak bile, Arapça alıntılar çok daha fazladır ancak metinlerimize Farsça aracılığıyla girmiş görünmektedir. Arap tarihleme sistemi tamamen benimsendiği için ayların isimleri, Arapçadır. Çoğu hukukî terim de bu şekildedir: *hatt*, *milk*, *da^cwā*, *bātil*, *ikrār kıl-*, *huccat*, *hadd* ve *bay^c*. Bununla birlikte, hukukî kullanıma da ait olabilecek bazı terimler Farsça: *dastān* / *dāstān*, *yād kıl-*, *bahā* ve *usparla-*. Bu bağlamda, *durustluk* ve *tan-durust* da belki bu alana girebilir. *‘aql*, tam entelektüel sözcük. Batı alıntılarının ikinci grubu, *callāb*, *hallāc*, *haccāc*, *hācib*, *silihdār* ve Arapça-Türkçe *hattçı* gibi çeşitli meslek ve unvan isimleridir. Burada kural dışı sıra sayısı *ilki*'nin⁸ yerini alan *awwal*, Farsça bağlaç *yā* 'veya' ve *āhrında* kelimesinin sontaki olarak kullanılması özellikle dikkat çekicidir. Bu son bahsettiklerim, kültür alıntıları değildir ve Arapça ile Farsçanın Orta Asya'daki Müslüman Türklerin dili üzerinde çok hızlı bir şekilde derin bir etki elde ettiğini gösterir. Alıntı eylem isimlerini yardımcı fiille kullanma yöntemi, Türkçede zaten mevcuttu: Bunları *kıl-* yardımcı fiili ile *da^cwā kıl-*, *ikrār kıl-* ve **yād kıl-* 'anmak' fiilinin edilgen türevi, *yād kıl-*'da görüyoruz.

yıl dört yüz saksön üçtā öbeğinin (IV, 11 ve buna benzer şekilde başka yerlerde) Türkçe olmayan bir yapısı var; Arapça tarihlendirmeden benimsenmiş görünüyor.

Kişilerin *adlandırılması* ayrı bir tartışmayı hak ediyor⁹. Kişisel adlandırma unsurları, hepsi aynı anda nadiren mevcut olsa da belirli bir sırayı takip eder;

⁸ +(X)nç ile oluşturulmadığı için kural dışı. *DLT*'den itibaren *ilk* değişkesi ortaya çıkar. Eski Türkçe biçim olan *il+ki*, *il+gārū* ile akrabadır ve asıl anlamı 'önde olan'dır; Clauson bu konuda yanılmaktadır. Bu biçimin ikinci /i/'si muhtemelen ikincil ayrıçlama sonucu olarak 3. teklik şahıs iyelik eki olarak alındı. Aynı süreci örneğin Ana Türkçe *ālig*, kurallı olarak > **āli* > **āl+i* > Türkiye Türkçesi *el*'de de görüyoruz. *Birinç* kelimesi için de en eski kaynak *DLT*'dir; Mahmut, nadiren kullanıldığını söyler. İlginç olarak Rylands Kur'an tercümesinde (bunun aslını Eckmann (1976) 12. yy.'a veya 13. yy.'ın başlarına tarihlendirmiştir) bir defa *ilk*, sekiz kez *awwal* geçer ve *birinç* yoktur. Bu bilgilere göre Karahanlı Türkçesinde ödünçleme, analogiye bile galip gelmiş görülmektedir.

⁹ Gerekli olan sadece bir yazıtlar ve Eski Uygurca ad bilimi değil, Türklerin diyelim 1500 yılına kadar olan tüm isimlerini veren bir araştırmadır. Bu alanda önemli çalışmalar Bazin (1978), Ayalon (1975) ve Sauvaget (1950).

bunlardan herhangi biri tek başına da kullanılabilir. Bu unsurlardan göründükleri sıraya göre bahsediyoruz:

1. Önce baba adı öbeği, *X oğlu* gelir. Babadan sadece bir adla veya burada açıklanan serinin bazı diğer öğeleriyle bahsedilebilir, örneğin mesleğine göre: *Täknäçi oğlu Ya^cküb*, *İşhak ha^cttçı oğlu ^cAli* gibi. Bazen baba adı yerine ağabeyin adı görünür, örn. *Säli callāb inisi ^cAli*; ya da her ikisi verilir, metin IV'teki arazi satıcısında olduğu gibi.

2. *sarığ* 'sarışın', *uzun* 'uzun boylu' veya *tapuğluğ* 'kıdemli, emekli' gibi fiziksel veya başka bir tanım. Bir durumda, I, 30'daki bir ağabey adında bir mesleğin adı görünür: *hallāc Säli callāb inisi Muḥmad* 'pamuk atıcısı Säli efendinin kardeşi Muḥmad.'

3. Sadece Müslüman ya da sadece Türkçe veya her ikisinden oluşan adın kendisi, *Ēlig Mura[d]* veya *Mas^cūd Toğrı* gibi. Bu örneklerin de gösterdiği gibi Türkçe isim, Arapça isimden önce veya sonra gelebilir. İki Müslüman adı olan hiç kimse yok görülüyor. Üç veya dört heceli Müslüman isimleri, sonucu telaffuz edilemeyen ünsüz dizisine yol açmadığında kısa ünlüleri iptal eder: *Sulaymān Sulman*'a, *Abū Bakr Bubakir*'e, *Muḥammad Muḥmad*'a döner. Bunun Türklerin mi yoksa onlardan önceki İranlıların mı genel bir uygulaması olduğunu söyleyemem. Her halükârda, *Bubakir*'i İranlılar yaratmış görünüyor (bk. n. 59). *Nūrī*, doğru okunmuşsa *Nūraddīn*'in kısaltmasıdır.

4. III, 2 ile bağlantılı olarak tartışılan *+çI* veya *+cl* parçacığı, muhtemelen muhabbet veya onur ifade etmektedir.

5. Ulus veya kabile, ör. *Tajik* ve *Känçäk*.

6. Genel veya dini alandan gelen unvan, ör. *bäg*, *callāb* veya dini unvan olarak *haccāc*.

7. Meslek, rütbe vb. tanımlanan askerî veya idarî memurlar şunlardır: *otağ başı*, *inal*, *sü başı*, *silihdār*, *tudun*, *töksin*, *hācib*, *tamğaçı* ve muhtemelen *ögä*. Meslek tarifi: *täknäçi*, *hallāc* ve *ha^cttçı*. Memurlukların mesleklerin üç katı (*ha^cttçı* ile) olması, bürokrasinin bu toplumdaki öneminin bir göstergesi sayılabilir. Kaynaklar, Yarkent vahasından pamuk ve ipek üretim merkezi olarak bahseder. Metinlerimizde bahsi geçen *hallāc*'ların sayısı pamuğa tanıklık etmektedir. Metin VI, 5-6'da sözü edilen bir *üjmälük* 'dut bahçesi' ipek için ön koşulu ve dolaylı yoldan üretildiğinin kanıtıdır. Yarkent'in pamuk ürettiğinden Marco Polo da bahseder.

Hasan callāb ha^cttçı örneğinde 7. madde 6. maddeden sonra gelir ki bu da *callāb* sözcüğünün artık bir meslek adı olmadığını veya en azından her zaman bir meslek ifade etmediğini gösterir.

B. Uygur Alfabesiyle Yazılmış Türkçe Metinler

Barthold'a (1923) eklenen, yukarıda alıntılanan notta Denison Ross, Uygur harfleriyle yazılmış üç belge veya fragmandan bahseder. Aşağıdaki belge V, Arap alfabesiyle yazılmış bir metne aittir. 'Turki Nos. 4 ve 5' (bizde I) birliktedir. II ve III olarak yayınladıklarına Clauson da II ve III olarak yayınladıklarına katılıyor; I, II + III ve IV olarak Denison Ross'un 'üç belgesini' sunuyoruz. Bununla birlikte, muhtemelen metin III, metin V gibi Arap harfleriyle yazılmış bir metinde tanıkların imzalarını içerir: Metin I, II ve IV'te epeyce Türkçe ismin geçtiğine, metin III ve V'te ise neredeyse hiç bulunmadığına dikkat edin. III, 2'de oğlu olan bir tanık var ve görünüşe göre I, 27'de tanıklık ediyor. Bu I'e nazaran III'e daha (çok) sonraki bir tarih vermeye karşı çıkar. Belgede kullanılan yazı, *her zaman* bir dönemin göstergesi olmayabilir ve yazıyı yazan yazıcının yeteneğine de bağlı olabilir.

Bu metinlerin *yazıbirim* sistemi Uygurcadır: Şinasi Tekin'in düşündüğü gibi Arap alfabesinden hiçbir harf alınmamıştır: \tilde{a} her zaman /t/'dir ve asla /t/ değildir. Bununla birlikte, aynı Uygur harfinin veya belirli konumlarda aynı görünen iki veya daha fazla Uygur harfinin birden fazla ses birimi veya alofonu temsil ettiği durumları ayırt etmek için, çeşitli Arapça harfler ve noktalamalar satırın üstüne veya altına konur. Böylece, bir Uygur harfi [q], [g], /^o/, /h/, /h/ ve /h/ anlamına geldiğinden, ilki yukarısında bir nokta ile, sonraki ikisi küçük Arapça *ʿayn*, dördüncü ve beşinci satır üstü Arapça *hā* ve sonuncusu satır üstü Arapça *hā* ile işaretlenir; /^o/, /h/, /h/ ve /h/'nin ifadesi Arapça alıntılarda gereklidir. /n/, /^o/ ve /t/ işlek Uygur yazımında aynı yazıldığı için, /n/'nin üzerinde genellikle bir nokta bulunur (böyle bir nokta yalnızca Arap alfabesinde değil, Uygur alfabesinde de vardır); /t/ ise iki nokta ile gösterilir. /ş/'den ayırt etmek için /s/'nin altında yaygınca üç nokta bulunur¹⁰. Bu, bazen tersine, /ş/'yi altında iki nokta ile işaretleyen Uygur yazı geleneğine aykırıdır;¹¹ bununla birlikte bu adet, Farsça elyazmalarında¹² ve 13-14. yüzyılların Bolgar Türkçesiyle yazılmış mezar taşlarında yaygındır. /z/ genellikle altına yerleştirilen iki nokta ile kelime sonundaki /n/'den ayırt edilirken, tek bir j örneğinde Farsça j üzerindeki noktaları anımsatan üç nokta bulunur. [δ] başka türlü yazılırken, [d]'yi [t]'den ayırmak için genel bir girişimde bulunulmamış gibi görünüyor¹³. Bir diğer konu, Arapça

¹⁰ Nadiren sadece bir ya da iki tane; bu gibi durumlarda eksik noktalar ya silinmiş ya da tekmiş gibi görünecek kadar birbirine yakın yazılmış olabilir.

¹¹ Mahmut, *DLT* s. 6'da Arapça karşılıklarıyla sunduğu 'Türk' alfabesinin listesinde, Arapça *šīn*'e karşılık gelen Uygur harfinin altına iki nokta koyar, *sīn*'e tekabül edenin altına nokta koymaz. Bu, genel Uygur yazısı kurallarına aykırıdır, Yarkent yazmalarında gördüklerimizle ise uyuşur.

¹² S. Shaked ve V. L. Ménage'e göre.

¹³ Metin I'de, [d] bazen sadece [δ] için kullanılan harfle de yazılır. Bu harfin bu durumlarda /d/ sesbirimini temsil ettiği söylenebilir ancak uygulama, tutarlı değildir.

kelimelerdeki *t*, *ʃ* ile *θ* veya *ħ* ile *ḥ* arasındaki ayırmadır. Türklerin bu farklılıkları gerçekten telaffuz edip etmediğini veya örneğin, *θ*'nin /s/ gibi telaffuz edilip edilmediğini bilmiyoruz. Bunlar arasında ayırım yapıyorum, çünkü bu ayrımlar Arap harfleriyle yazılmış Karahanlı dönemine ait Türkçe metinlerde de yapılmaktadır, burada yayımladığımız bu türden metinde de¹⁴. Uygur harflerini ayırt eden noktaların ya satır üstünde ya da satır altında belirli yerleri vardır, satırdaki Uygur harflerini ayırt eden küçük tek tek Arap harfleri ise serbestçe ya satırın üstünde ya da altında bulunmaktadır.

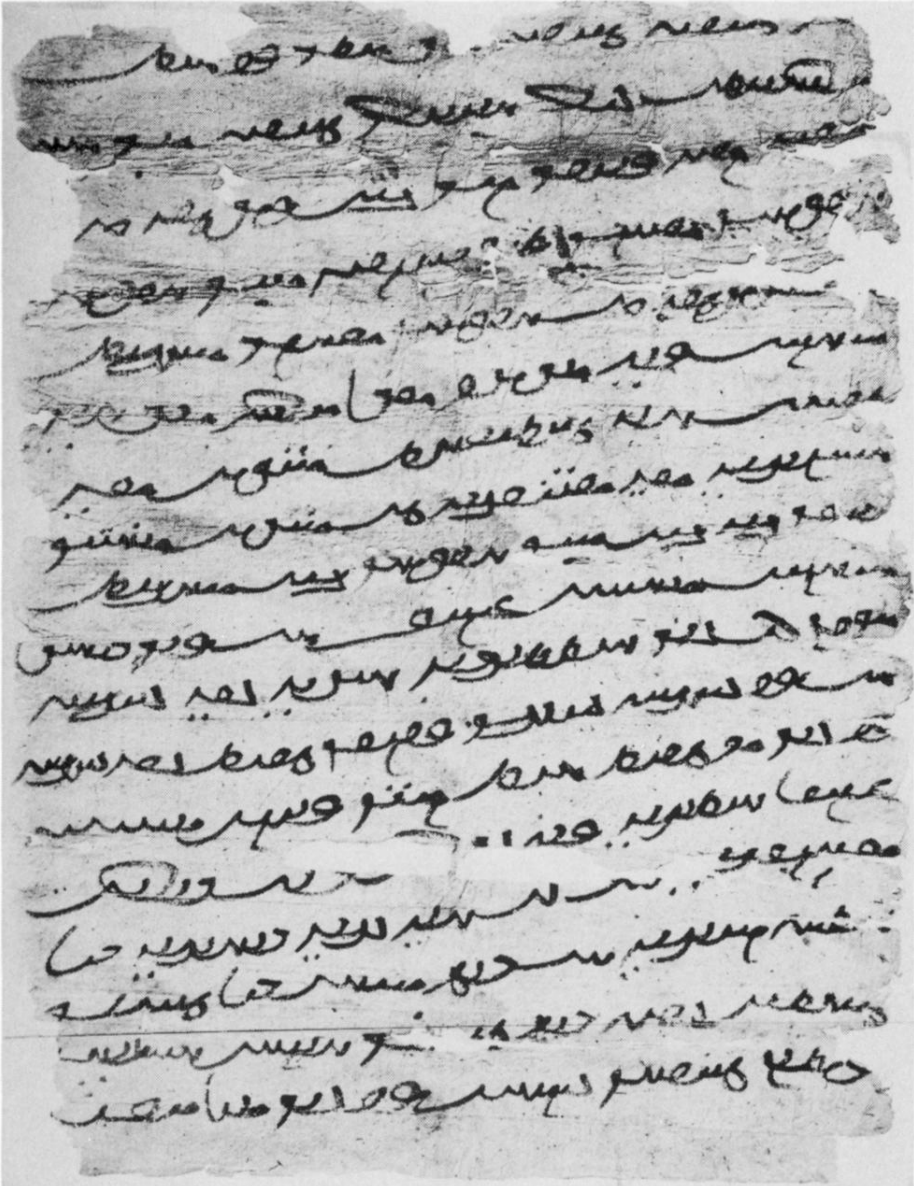
İmla bakımından, müstensihler genellikle Arapça yazı kurallarını benimsemişlerdir. Bu, en çok Arapçadan alınan kelimelerde göze çarpmaktadır: Bunlarda *yā* (yazılmamış) bir hemzeye ‘destek’ olduğu zaman da *yā* olarak yazılır, çift ünsüzler tek yazılır (hiçbir yerde şedde görülmez), kelime sonu *yā*, elif-i maksure (*da^cwā*, *Mūsā* ya da *da^cwē*, *Mūsē*?) işlevi gördüğünde de *yā* olarak yazılır.

Türkçe kelimelerle ilgili iki önemli husus¹⁵ vardır. Uygur yazısı, ilk hecede ön ve arka dudaksıl ünlüler ve kelime başında /a/ ve /ä/ arasında ayırım yaparak bir kelimenin ön veya arka uyumuna ait olup olmadığını göstermeye şöyle yardımcı olur: /o/ ve /u/ sadece *wāw* ile, /ö/ ve /ü/ ise *wāw yā* ile yazılır; kelime başındaki /a/ iki *elifle*, /ä/ ise tek *elifle* yazılır.

¹⁴ Bu metin yalnızca bir kelimedede hata yapıyor: *ḥaccāc* iki kez *ḥaccāc* olarak yazılmıştır. I, 28'deki bir tanık, adını Yağub (böyle!) yazıyor.

¹⁵ Görebildiğim kadarıyla Şinasi Tekin bundan bahsetmemiş.

Levha I

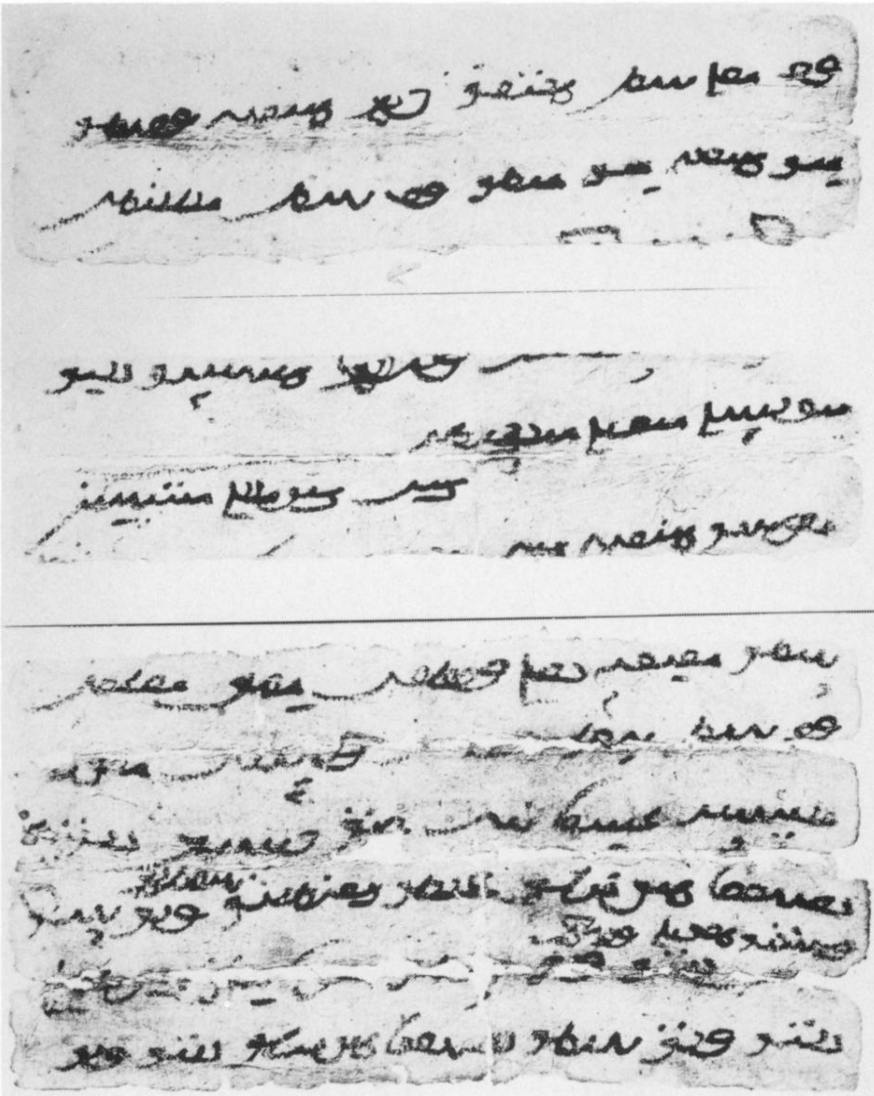
Türkçe Levha No:4

Levha II

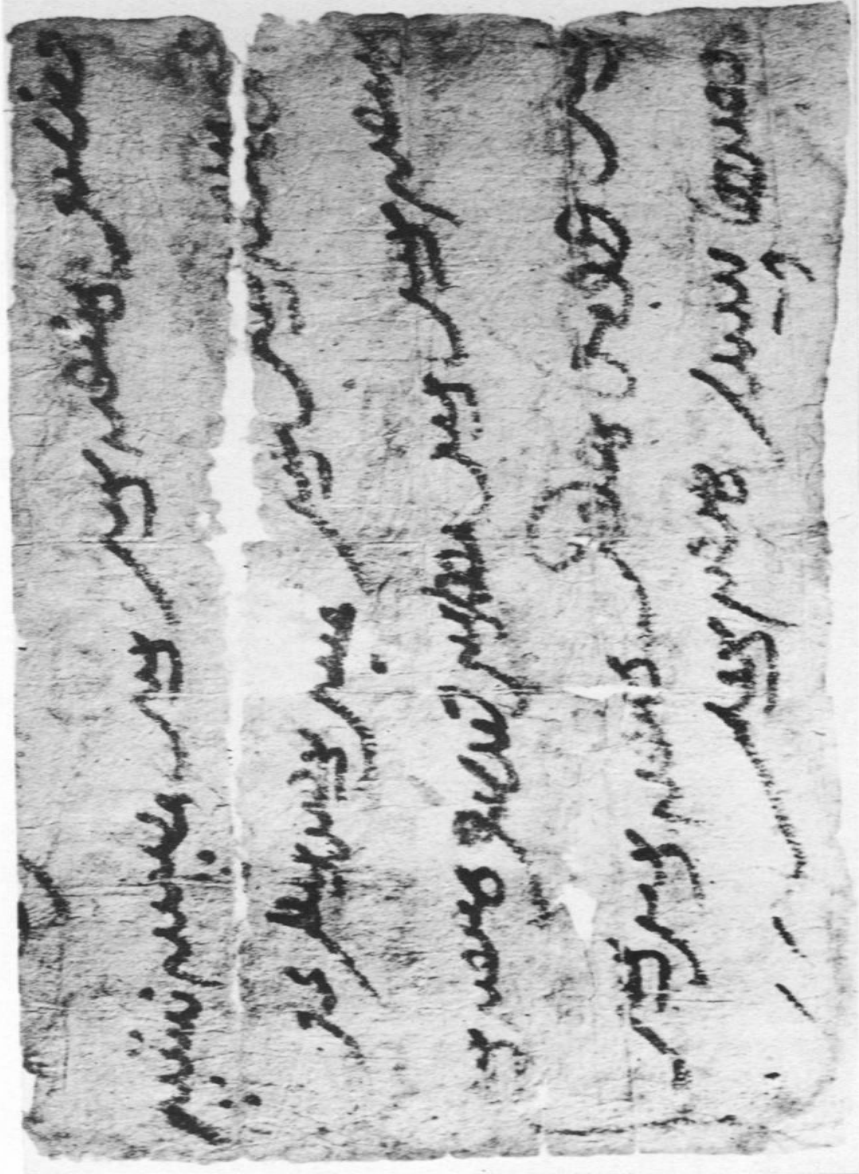
Türkçe Levha No: 5

Levha III

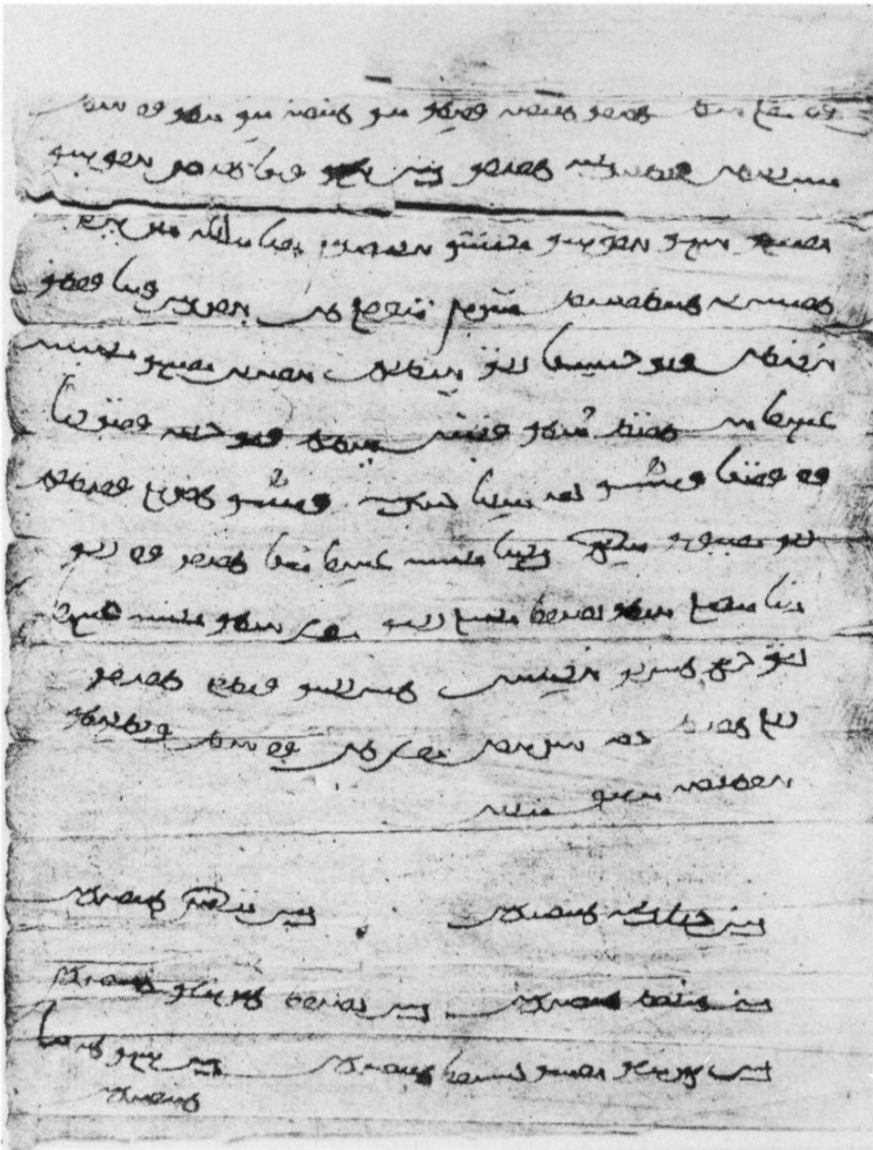
Türkçe Levha No:6

Levha IV

Türkçe Levha No: 7

Levha V

Türkçe Levha No:3

Levha VI

Türkçe Levha No: 1 (devamı)

I. ‘Türkçe (Levha I-II) 4 + 5’ [Arap Harfli Türkçe Metin]

İki fotoğraf (I. ve II. levha): 1-18. satırlar, Türkçe No. 4’e, diğerleri Türkçe No. 5’e aittir. Bu parçaları Clauson da Tekin de birleştirdi.

Metin

1.]nuḳ. tanuḳ-]l[a]r atı bu ḥat(t)¹⁶
2. asdında yaḍ kılıldı. tanuḳlar saḳ
3. [ta]nuḳ-luḳ bérür-lär. män Bäkütüzün
4. şubaşı oğlu tapuḡluḡ ‘Ali şubaşı
5. [män] Bäkütüzün şubaşı oğlu Aḥmad
6. Arslan biz ikägü oḡ aḍıḡ ig-siz
7. toḡa-sız tandurust arḳän oḡ
8. ‘aḳlımız oḡ ornumız-da arḳän iḳrar
9. [ḳ]ılur mız: män ‘Ali şubaşı, män Aḥmad
10. Arslan İşḥaḳ cal(l)ab-ḳa bir käsäk
11. Rabul-ḍa yér sattımız, säkiz yuz yarmaḳ-
12. ḳa. bu yarmaḳ yarımı bolur toḡt yuz yarmaḳ.
13. bu yér-ni toḡt ḥad(d)-ları birlä İşḥaḳ
14. cal(l)ab-<ḳa> sat(t)ımız. bizi[n]g-ḍä kén kēdin
15. oḡlumız-ḳa ya kızımız kisimiz-kä
16. ḳadaş-larımız-ḳa kim-ärsä-kä da^cva
17. dastan yoḳ. kim da[^c]ya ḳılsa, ḳanmasa[_
18. ḥatıl, tanuḳı yaḡan. bu yér-ni(n)g aw(w)a[l ḥad(d)i]
19. Buḡra bāḡ-ni(n)g satmış yér; iki(n)ç
20. ḥad(d)i tāḡirmän oḡäki; uḷü(n)ç ḥad(d)i

¹⁶ Köşeli parantezler boşlukları gösterir ve içlerinde görünenler bir tahmindir. Yuvarlak parantezler, metinde okunması gereken ancak yazım kurallarının gerektirmediği harfleri gösterir. Sivri parantezler, müstensih tarafından yanlışlıkla unutulmuş (öyle olduğunu düşündüğüm) harfleri içine alır. Eğik çizgiler eksik, belirli sayıda harflerin yerini alır. Belirsiz veya şüpheli harflerin altı çizilir. Kısa çizgiler, ayrı ayrı yazılan, tek bir kelimeye ait sözcük birim ve biçimbirimleri birleştirir. Elyazmasında tek kelime olarak yazılanlar (*Bäkütüzün* gibi) metinde bir arada bırakılır.

21. Bäkäç (?) tuḍun yèri; tørtünç ḥad(d)i
22. Buğra ogä [yèri
23. [s]attımız. yıl tørt yüz yètmiş uç-dä
24. sıçğan yılı rabi°al aḥir ayında bu
25. ḥat(t) kılıldı. bu ḥat(t) içindäki-kä
26. män Uzun Ḥasan cal(l)ab tanuḵ män. män
27. [°A]li Muḥmad-çı oğlı Musa tanuḵ män. män Yusu[f]
28. [tä]knäçi oğlı Yakub tanuḵ män. Èlig Mura[d] (?)
29. [o]ğlı Ḥasan tanuḵ män. män Yahudi (?) Yalu oğlı
30. [°A]li tanuḵ män. ḥal(l)ac Säli cal(l)ab inisi °Ali
31. [ta]nuḵ män. Säli cal(l)ab inisi Muḥmad tanuḵ mä[n].
32. m[ä]n Aḥmad //// °Ali Tajik tanuḵ män.
33. []si tanuḵ män.
34. []oğlı [] män []
35. [] tanuḵ [] oğlı ///
36. [] tanuḵ män []

Çeviri

1. Tanıkların isimleri bu belgenin alt
2. kısmında belirtilmiştir. Tanıklar bilinçli olarak
3. tanıklık yaparlar. Ben, komutan Bäk Tüzün'ün
4. oğlu, kıdemli komutan 'Ali (ve)
5. ben, komutan Bäk Tüzün'ün oğlu Ahmet
6. Arslan biz ikimiz, akli başında,
7. hasta olmayan ve sağlam bedene sahip,
8. ruh sağlığımız bozuk olmayarak (şöyle)
9. bildiriyoruz: Ben komutan Ali (ve) ben, Ahmet
10. Arslan, İshak Usta'ya Rabul'da bir toprak parçasını
11. 800 yarmağa sattık.
12. Bunun yarısı 400 yarmak eder.

13. Bu araziyi dört hududuyla
14. İshak Usta'ya sattık. Bizden sonra
15. oğullarımız, kızlarımız, eşlerimiz,
16. ailemiz ve herhangi biri tarafından ihtilaf ve yasal
17. anlaşmazlık olmayacaktır. Her kim memnun olmayıp
18. dava açarsa bu hükümsüzdür, onun tanıkları sahtedir. Bu yerin ilk sınırı
19. Buğra Bey'in sattığı arazidir, ikinci
20. sınırı değirmen deresidir, üçüncü sınırı
21. B. Tuğun'un arazisidir, dördüncü sınırı
22. Buğra Öge'nin toprağıdır.
23. 473 yılında,
24. fare yılında, râbi'u'l-ahir ayında bu
25. belge hazırlanmıştır. Bu belgenin içeriği için ben
26. Uzun Hasan Efendi tanığım. Ben Ali Muhammet-çi'nin oğlu Musa tanığım.
27. ben tekneçi Yusuf'un oğlu Yakup tanığım.
28. ben Elig Murat'ın oğlu Hasan tanığım.
29. ben Yahudi Yalu'nun oğlu Ali tanığım.
30. Pamuk dokuyucusu Seli Efendi'nin küçük kardeşi Ali tanığım.
31. Seli Usta'nın küçük kardeşi Muhammet tanığım.
32. Ben Ahmet'in... İranlı Ali, tanığım.
33. ... tanığım.
34.'nın oğlu -ım.
35.'nın oğlu tanık...
36. tanığım.

Açıklama

1. *hatt* sözcüğü için IV, 6 hakkındaki açıklamaya bakınız.
2. *asdin* ilk olarak *DLT* de, *KB* 18. beyitte ve burada görünür. Kaşgarlı 67. varakta bu kelime için 'kaba' olduğunu ve daha zarif biçiminin '*altın*' olduğunu söylüyor. Bu kelime *öyre ~ öntün; içre ~ içtin; taşra ~ taştın; asra-X* örneklerinin analogisine göre Orhon Türkçesinden beri tanıklanan *asra*'dan ek kaynaşmasıyla

oluşmuş gibi görünüyor. Yakın eş anlamlısı *altın* ve onun zıt anlamlısı *üstün* yardımcı olmuş olmalı. EDPT'nin kök olarak aldığı 'ast' muhtemelen hiç var olmadı: Bu kelimeyi kaydeden 15. yüzyıl sözlük yazarları, Çağataycanın bakış açısını yansıtarak *astında*'daki *+in+* ekini iyelik eki saymışlardır.

kılıldı: Tekin, *kılın-*; Clauson el yazmasında *kılın-* biçimini *kılıl-* olarak değiştirmiştir. Tıpkıbasımda çok hafif bir *l* çengelinin izi görülebilir.

Sak oldukça açık bir şekilde görülse de ne (çevri-yazısını yapmadan bırakan) Clauson, ne de (buna karşılık soru işareti yazan) Tekin tarafından anlaşılmadı. EDPT, *sak*'ı 'tetikte, uyanık' olarak çevirir ve yalnızca *DLT* ve *KB*'den alıntı yapar. Ayrıca *oduğ sak* ikilemesinde bir dizi Uygurca örnek de buluyoruz: M III¹⁷ metin No. 1, s. 13; BT 25: 56 ve 2109; Uig-Tot 895'teki notta alıntılanan bir fragmanda; Mait 13 v 4 (=BT IX 51, 4) ve Mait 19 v 11'de (= BT IX 61, 11).

3. *tanıkluk DLT, KB* ve Wilkens 2021 sözlüğüne göre Uygurcada vardır; *KB* 1021'de burada gördüğümüz *tanıkluk bër-* öbeği geçer. *Bäk Tüzün* burada ve s. 5'te tek kelime olarak yazılmıştır. *Bäk Tüzün sü başı* aynı zamanda metin IV'te arsa satanın babasıdır; isim ve *sü başı* unvanı IV, 2 notunda tartışılmaktadır.

Burada satıcı olarak yer alan *Ali sü başı*, orada satıcının ağabeyi olarak geçmektedir. İsimlerin aynı kişilere atıfta bulunduğu şüphesiz görünmektedir.

4. *tapuğluğ* tıpkıbasımda oldukça net olsa da Tekin bunu *tanıkluk* okumuştur. Kaşgarlı tarafından 'kıdemli' olarak açıklanır ve bu anlamda *KB* 645. ve 3255. beyitlerde kullanılır¹⁸. Elbette ki ünlünün dudaksıllaşması /p/ foneminden kaynaklıdır. Çok yaygın olan Uygurca şekli *tapığ* olsa da Kaşgarlı taban için *tapuğ* biçimini zikreder.

6. *biz*: bundan itibaren, metnin neredeyse tüm *z*'leri, altında iki nokta ile işaretlenmiştir. *Ög adığ* ifadesi için IV, 3 ve 4 açıklamalarına bakınız.

7. *toğa-sız*: *t*'nin sağ ve alt bölümü yırtılmış.

7-8. *ög adığ ıgsız toğasız tandurust ärkän*, IV, 11. 3-4 numaralı metinde de yer almakta, oranın açıklamasında da ele alınmaktadır; bu belgede ise *öz 'aqlımız öz ornumuzda ärkän* 'kendi aqlımız kendi yerimizde iken' sözlerinin de eklendiğini görüyoruz. 'Aqlımız kelimesinin ilk harfi bozuktur ama kelime kesinlikle Clauson'un yaptığı gibi *tarlamuz* olarak okunamaz. Dahası 'tarla' o dönem *tarığlağ* biçimindeydi. Tekin, Clauson'un *ornumuzda* okuduğunu *usumuzda* olarak okuyor ancak *ornumuzda* oldukça nettir, *r* ve *n* harfleri uygun noktalarla

¹⁷ Bu ve Uygurca metinlere yapılan diğer kısaltmalar, UW'nin bibliyografyasında listelendiği gibidir.

¹⁸ EDPT'nin bu madde başı altında Ht VII 2025-6'dan alıntılacağı kelime *tapığlık* olarak okunmalıdır; bu biçim, Clauson'un kendisi tarafında bu pasaja verdiği anlama daha uygundur.

belirgin şekilde işaretlenmiştir. Zaten *usumuzda* pek olası değildir, çünkü ‘*aql* ve *us* aşağı yukarı eş anlamlıdır. Dilbilgisi bakımından *ornunta* ‘yerinde’ olarak görünmesi beklenen sözün *ornumuzda* şeklinde olması, benzeşme olarak nitelendirilmelidir. İfade pek düzgün olmasa da dilsel çıktıda benzeşme olayları oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesinde *ben* zamirinin ilgi halinin *benin* olması gerekirken bunun yerine *benim* olması benzer bir durumdur.

8. *ıkrar*: Clauson *aħrār* olarak gösterip satıcılara dayandırıyor; *ħurr* ‘hür’ sıfatının çoğulu olduğunu düşünmüş olmalı. Ancak Türkçe, isim yüklemine özneyle sayı uyumu içinde olmasını gerektirmez. Zaten ikinci harf *elif* olarak değil de *yā* olarak çok net bir şekilde görülüyor. Tekin, Uygur yazısının çift noktalı *r*’sini Arap yazısının *tā* harfi sanarak kelimeyi ‘*ıktar* (?)’ diye okur¹⁹. Tekin’in metnin Arap alfabesi ve Uygur alfabesi karışımıyla yazıldığı varsayımı yanlıştır ancak Arap harfleri, ayırıcı im olarak satırın üstünde ve altında kullanılmaktadır. Bk. ayrıca aşağıda IV, 8’de *Sarığ* için verilen not. Bu metinde, *ärkän* (7 ve 8), *ornumuzda* (8), *ħaddları* (13), *törtünç* (21) ve *tört* (23) kelimelerindeki *r*’lerin üzerinde noktalar vardır. Bk. Yarkent’de bulunan Arapça Huart II belgesinde *şahada* ‘*alā ıkrāri* ‘*l-bāyi*‘ *bi-’l-bay*’c’ ‘satışla ilgili olarak satıcının kabulüne dair tanık’ cümlesi ve aşağıda *ıkrar kıl-* öbeği konusunda VI, 2’deki not. Aynı anlamda Osmanlıca *ıkrār et-* ‘itiraf etmek, kabul etmek, beyan etmek’ ve Farsça (Steingass sözlüğü) *ıkrār kardan* vardır. Benzer bir ifade, Gronbech’e göre (1942, s. 133), *yıkrar*, *yıħrār* ve *ıkrar*’ın Hıristiyan günah itirafına atıfta bulunduğu Codex Cumanicus’ta görülür ve *yıħrār bër-/ ıkrar bër-*, *confiteri/confessio* (itiraf etmek / günah çıkarmak) için tanıklanır. *İkrar*’ın yasal statüsü için bk. Schacht (1964, s. 151) ve *İslam Ansiklopedisi* (2. baskı), *ıkrār* maddesi. Elimizdeki metindeki ifade Radloff’un zamanında Doğu Türkistan’ın kuzey batısında konuşulan Tarançi lehçesinde hâlâ kullanılıyordu: *ıxrā kildi* (böyle) ‘itirafta bulundu’ Radloff’un (I, 1893, 1424), *Proben*’inden alıntılanmıştır.

9. [*k*]ılur miz: Tekin, (*kel*)ürmez,²⁰ Clauson *tururmän*. Fiilin ilk harfi kopmuş, *ı* ve (çengeli yırtılmış olan) *l* harfi oldukça siliktir. Üçüncü harf muhtemelen (çok olası olmasa da) bir *r* de olabilir; bu durumda, Kumanca ifadesindeki gibi [*b*]érür okunabilir. Türk dilleri ve lehçelerinde şahıs zamirinin *män* olması, yani özneyle uyumsuz olması, pek mümkün değildir. Vurgusuz çoğul zamirinde *m*, *KB*’de *turur miz* ve (4904 ve 5837’de) *ılur miz*, DLT s. 301’de *biz barmas miz* gibi ibarelerde de görülmektedir.

¹⁹ Tekin çeviri girişiminde bulunmaz; lügatçesinde Steingass’ın Farsça sözlüğünde *ıktar* sözcüğüne ‘fakirlik derecesine indirilme’ çevirisini verdiğini not ederek ‘Cümlenin anlamı ne olabilir?’ demektedir.

²⁰ Tekin’in yuvarlak parantezleri varsayımlara işaret ediyor.

'Ali : Tekin'e göre, s. 161, *ε* 'nın altında Arapça yazılmış bir 'ayn vardır; ben orada yalnızca *l*'nin çengelini görüyorum.

10. *İshak callab*: II ve IV numaralı belgelerde de alıcıdır.

11. *Callab* ile ilgili V, a, 3'teki açıklamaya bakınız. II, c, 3, IV, 5 ve VI, 3'te de görülen *käsäk* için TMEN 1634'e bakınız. EDPT maddesi yalnızca İslamî kaynaklar listeler, ancak Budacı metinlerde de örnekler var²¹. Yarkent'in bir *köyü* olan *Rabul*'un kimliği henüz belirlenemedi. Türkçe sözcükler *r* ile başlamadığından, isim şüphesiz Türklerin öncesinden kalmıştır.

12. Clauson, fiyatın yarısından bahsedilmesini, ödemenin iki taksitte yapıldığı varsayımıyla açıklamaya çalışır. Benzer bir ifadeyi Arapça No. 5, s. 15'te bulduk ancak orada 17–18. satırlarda tutarın tam olarak ödendiği ifade edilir. O örnek muhtemelen Clauson'un önerisini bertaraf ediyor. Profesör Menage, uygulamanın Farsça ve Osmanlı metinlerinden de iyi bilindiğini ve İslam dünyasında yaygın olarak görüldüğünü belirtir. Aynı olguyu içeren Mısır'lı (MS 1056) bir Arapça arazi satışı sözleşmesiyle bağlantılı olarak, Grohmann (1934, s. 152) şöyle belirtiyor: 'Öngörülen meblağdan hemen sonra fiyatın yarısının belirtilmesi, belli ki belgedeki miktarı değiştirme olasılığını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.' Grohmann, bu yöntemi Demotik, Kıpti ve diğer Mısır Arapça belgeleriyle de belgeliyor. Beni bu kaynağa yönlendirdiği için Bay A. H. Morton'a minnettarım.

13. *tört haddları birlä*: IV, 6'daki nota bakınız.

14. *bizi[n]g-dä kën*: Clauson 'biz (?) [yırılmış], Tekin *bizi(m)de* okumuştur. Tekin'in varsayımı mevcut bir biçim değildir ve bu nedenle kabul edilemez. *Bizindä* KB 2699, 5339, 5341, 5837 ve 5840'ıncı beyitlerde tanımlanır; tümünde bulunma ekli fakat ayrılma hali anlamındadır. *Biz*'in en eski bulunma-ayrılma hali biçimi *bizintä* idi ve görünüşe göre zamir +*Xn*'si ileydi²². Uygurca biçimi *biznidä*'dir: O dönemde bu ve diğer biçimlerde, +*dA* ve +*dIn* bulunma ve ayrılma çekim eklerinin bazen sontakı gibi kullanıldığı görülüyor, bu nedenle onları 'çekimlemek' için zamirlerin yüklenme hali kullanıldı²³. Eski Türkçeden sonra,

²¹ *Ernte* II 50 ve *UigTot* 786'da; bunlar Hâkânî kaynaklardan daha geç olabilir.

²² *bizintä* Toñukuk yazıtı s. 40'ta; ikinci *i* harfi belirgin olmasa da tek mümkün olan okuma bu. Orhon Türkçesinde bulunma-ayrılma durum ekinin ünlülerden sonra değil, yalnızca ötümlülerden sonra ötümsüz ünsüzü vardır.

²³ Erken dönem Eski Türkçe metinlerin tümünde sontakılar, isimlerin ve sıfatların yalın durumlarını, zamirlerin ve iyelik eki olan isimlerin ise belirtme durumlarını yönetir: bk. Talat Tekin (1968, ss. 163-165) ve Erdal (1979, s. 154). Toñukuk yazıtı'nda da *biz*'in belirtme durumu 3 kez *bizni* biçimindedir. Suv 433,22 ve 611,1 ile U IV A 267'de *biznidä* biçimi bulunur. *siznidä* (U III 48, 26), *sinidä* (Ht IV 302 ve Mait 10, 37) ve *sinidin* (U III 48, 10 ve 12) gibi benzer biçimler vardır. Uygurcada isimlerin yalın halleriyle çekimlenen sontakılar hiçbir zaman zamirlerin ilgi haliyle çekimlenmese de

sontakılarla çekimlenen zamir durumu yükleme haliyle değil ilgi haliyle yapıldığında, bulunma-ayrılma hali otomatik olarak sontakıları izlemiştir.

15. *oğlumız*: ğ harfinin altında Tekin'e göre (s. 161), Arapça *ğayn* harfini temsil eden kavisli bir şekil görünmektedir.

Kaşgarlı, *kisi* 'eş' sözünün kökünün *kis* olduğunu söylüyor ve belki haklıydı: İyelik eki yaygın olarak uzuv adları ve yakın akrabalar için kullanılan kelimelere dâhil edilir. *Kisimiz* her iki şekilde de analiz edilebilir. *Kisi* 'eş' ve *kişi* 'kişi'yi ilk ayırt eden Clauson olsa da EDPT'de ayırmaya çalıştığı örneklerin bazılarında Eski Türkler bile bu iki kelimeyi karıştırmış olabilir.

16. *kim ärsäkä* 'kimseye', VI numaralı metindeki *kimgä ärsä*'ye karşılık gelir. *Kim ärsäkä*, *kim ärsä* ifadesinin tek kelimeye dönüşmesini gerektirdiği için biçim olarak daha geçtir²⁴. Elimizdeki metnin VI numaralı metinden 42 yıl önce yazılmasına rağmen dil bilgisel açıdan daha yeni olan bir biçimi barındırıyor olması, bu gibi ayırt edici özellikleri tek başına ve metinlerin tarihlerini belirlemede kullanmaktan alıkoymalıdır. Eskicil ve yenicil biçimler yaygın olarak yan yana bulunur çünkü yazar, eskicil bir ifadenin daha 'doğru' olduğunu düşünebilir. Bunun gibi bir durum, şart kipinde de vardır: bu metinde *kılsa* (1. 17) biçimini, on yıl sonra yazılmış IV numaralı metinde *kılsar* (1. 10) biçimini görüyoruz.

da^cva: Ne Tekin ne de Clauson bu kelimeyi okuyamadı: Tekin, *te 'sır* (?) olarak yazar, Clauson çevri-yazı yapmadan bırakır. Her ne kadar Clauson, bu metni VI numaralı metnin karşısında paralel sütunlarda yazmış ve hatta (Tekin'in çözemediği) *dastan* sözcüğünü belirlemiş olsa da ifadelerin tam paralel olduğunu fark edememiş görünüyor. *Da^cva* sözcüğünü belirlemek hakikaten zor: /d/ t olarak yazılıyor (*dāl*'ın sesi δ olmalı); Arapça *ayn* harfini yazmak için kullanılan *kāf*, bu belgelerde k, ğ, γ, h ve h'yı ifade etmek için de kullanılıyor; v burada ç / c gibi görünüyor; kelimenin sonundaki *yā* telaffuzu değil Arapça imlayı yansıtır. *Da^cva KB*'de üç defa geçer²⁵. *Dastan* kelimesi metin VI, 8 notunda tartışılmaktadır.

konusu Hâkânî Türkçesi ve Orta Türkçe olan Brockelmann'ın (1954, s. 334, örneklerle) bildiği tek durum bu: 'Sontakılar isimlerin yalın durumunu yönetiyor, zamirlerin ise ilgi durumunu' diyor.

²⁴ Tabii ki *bu* metinde yönelme durumu eki +*gä* olarak da okunabilir.

²⁵ KB indeksinde bu imlaya göre *da^cvi* diye yazılmış. Arapçada son ünlüsü [ā] diye telaffuz edildiği halde *yā* ile yazılan *da^cwā*, *ma^cnā*, *Mūsā*, *Leylā* gibi kelimeler bazen Farsçada [ē] ile telaffuz edilirdi: bk. Meier (1981, s. 150). Elimizdeki metinlerde de böyle olabilir.

17. *da[^c]va* kelimesinde üçüncü harf bir yırtıkta tamamen kaybolur; dördüncü harften sadece açık bir nokta ve alt çizgi kalır. Satır 16'da kelime noktasız yazılmıştır.

kanmasa[^f]: *s*'nin altında üç nokta vardır. Clauson *kanmasar* okur ancak hasarlı *a* harfinden sonra teorik olarak olası herhangi bir harften geriye *hiçbir* iz kalmamıştır. Tekin *sakiğ* (?) (böyle!) okur.

18. *yalğan* genellikle 'yalan' anlamında kullanılsa da Mahmut *yalğan kişi* 'yalancı kişi' örneğini de verir. Minorsky'nin (1942) Farsça belgesindeki s.10, bu pasaja eşdeğerdir.

19. Tekin *boğra*; Clauson *Burhān* okuyor ki bu o zamanki Orta Asyalı bir Müslüman için pek mümkün olmayan bir isim gibi duruyor²⁶. Hovdhaugen (1971, s. 186)'da alıntılanan (ünlüleri açık yazan Brāhmī yazısıyla yazılmış) Hotanca kaynaklara göre, bu isim *o* ile değil *Buğra* olarak okunmalı. Bu, Karahanlılarda yaygın bir isim görünüyor: Hanedanın kurucusu ve Barthold (1923)'un bahsettiği *Buğra Han* dahil olmak üzere dört üyesi bu isme sahipti.

Buğra bāgniñ satmış yēr 'Buğra Bey'in sattığı arazi': Eski Türkçede *-mlş* ortacıyla oluşturulan sıfat işlevli yan-tümcelerin öznesi ilgi durumundaysa nitelenen nesne genellikle iyelik eki alır, örn. *tāñri Tavgaç eligniñ yaratmış süösi* 'saygıdeğer Çin kralının kaleme aldığı önsöz(ü)' (HTs VII 18) veya *bo ogul Sudbakniñ bērmış aşın yēp aymış işin kılıp ...* 'Bu oğul Sudbakın verdiği yemeği yiyip söylediği işi yapıp ... (SUK As3,6). Sıfat işlevli tümcelerin öznesi yalnız durumdaysa nitelenen nesne genellikle iyelik eki almaz: *tāñri yaratmış türk bilgä kağan* (BK D1 ve G13) 'Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kağan'; *atamız kazğanmış tavar* (U III 81, 13) 'Babamızın kazandığı mal-mülk'; *tāñri tāñrisi burhan yarlıkamış idok darni* 'tanrılar tanrısı Buda'nın vâzettığı kutsal büyü formülü' (TT VI 2). Ancak bizim yapımız gibi kurulmuş örnekler de yok değildir: *braman, burhanlarniñ yarlıkamış bir şlok nomug aça yada sözlädi* 'Brahman, Budaların vâzettığı bir öğretisi şairini açıkladı' (U III 36,1).

18–20: *n* harfi olmadan yazılan bu satırların dört *n* + ünsüz kümesi için bk. giriş bölümü ve aşağıda IV, 8-9. İlgi durumu biçimleri için *DLT*'te çok sayıda eş değer biçim vardır: bk. Dankoff ve Kelly (1982, s. 67).

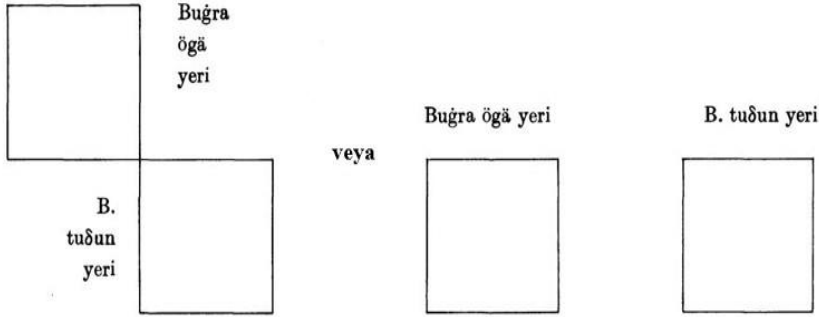
20. Tekin *özeki*, Clauson (dilbilgisine pek uygun olmayan) *öz yēr*²⁷. *Özek*, 'küçük bir vadi' anlamına gelen Çince bir kelimeyi tercüme ettiği TT V 28, 122-123'te kanıtlanmıştır. Bu kelime, kuşkusuz *öz* 'vadi'nin küçültme türevidir ve *DLT*'deki

²⁶ Bu, Buda'nın Uygurca adıdır.

²⁷ Clauson, giriş notlarında, *tāgirmän öz yēri* (metinde aynen bu şekilde)'nin 'kendi değirmen yeri' anlamında alınabileceğini öneriyor. Bunun böyle olabileceğini sanmıyorum ve dahası metinde okuduğu şey de bu değil.

‘vadinin kolu’ olarak çevrilen, ünlü benzeşmesi görmüş madde başı *özök* ile aynıdır.

21. *Tuğun* unvanı, bu metinden önce²⁸ olağanüstü bir tarihe sahipti ancak buradaki *tuğun DLT*’de bulduğumuz anlamıyla ancak ‘su tahsisinden sorumlu köy muhtarı’ olmalı. Bu kişinin adını Clauson ‘*Barman* (telaffuz belirsiz)’, Tekin *Babek* olarak verir; *Babek* önerisi bu *tuğun*’un aşağıdaki III,4 metinde geçen tanık

Bäbäk Tuđun ile aynı kişi olduğu varsayımına dayanmalı. Bu varsayım, harflerin biçimine uymuyor gibi görünüyor. İsmi son kısmı *Aç* dizisinin üzerine uygulanmış bir halka gibi görünüyor. *B* // *tuğun yeri* Huart I’deki *ارض بکھ تعدن* ile aynı mekân olmalıdır (sadece çevri-yazı veriliyor, çeviri yok). Muhtemelen ‘*Bäkäç tuğun*’un arazisi’ olarak anlaşılmalıdır. Mahmud, *Bäkäç Arslan tegin*’den bahseder ve isimde sert *kaf* olduğunu, *bäg*’in küçüklük ve sevgi türevinde, yani *bäg + eç*’de ise yumuşak *kef* olduğunu belirtir²⁹. Burada bahsedilen arsaya bitişik olan *Buğra ögä*’nin arsası orada da karşımıza çıkıyor. Huart I’de satılan arazinin bir tarafı *Sökmän Bäg* arazisine bitişiktir. Burada söz konusu olan arazi parçası ve Huart’ın ilk belgesi arasındaki mekânsal ilişki, aşağıdaki iki olasılıktan biridir:

Clauson’un notlarında yaptığı gibi, hakikaten bitişik kenarlardan birbiri ardına bahsediliyorsa, ilk çizim daha olasıdır: bu durumda, söz konusu iki metin uyuşmuş olacaktır.

22. Tekin bu satırı hiç okumaz; Clauson’da ilk iki kelime için yine *Burhan Bäg* vardır. *Buğra* oldukça açıktır. İkinci kelimeyi Huart belgesine göre *ögä* olarak okuyorum. Ancak –sadece *elif* olduğunu varsaydığım– ilk harf görünmüyor. Satırın sonunda *mär* veya *mar* (noktalı *r* ile) ile başlayan, iki harfli bir sonekle biten bir kelime vardır. *Ögä* ‘danişman’ için EDPT’de alıntılanan kaynaklara bakınız.

²⁸ Bk. TMEN 1194; arada, altıncı yüzyılda yazılmış Bugut yazıtında da ortaya çıktı.

²⁹ Yani /k/’ye karşılık /g/. Dankoff ve Kelly’deki çeviriye bk. (1982, s. 277).

23. Clauson ve Tekin'in *sattımız* diye okudukları sözcük *hattımız* 'ekledik' de olabilir. Yırtılan yerde başlayan ve burada biten cümle, diğer belgelerin *durustluk / bütünlük için* kısmına karşılık gelmektedir.

23-24. Hem hicri hem de hayvan döngüsü tarihleri net bir şekilde okunuyor. *Sıçgan* kelimesinin ilk harfi biraz silik olsa da oldukça açıktır ve dördüncü harfin altında küçük bir *‘ayn* var, yukarıdaki s. 15'te olduğu gibi. Aslında, Türklerin takvimiyle eş zamanlı olduğu varsayılan Çin hayvan döngüsü takvimine göre, *rabi'ü l-âhir* 473 (= 19 Eylül –17 Ekim 1080) fare yılında değil, maymun yılındadır: Döngüsel tarihlleme ya sekiz yıl erken ya da dört yıl geç! Tekin bu sorunu fark etmemiş görünüyor. Clauson bir şeylerin yanlış olduğunu fark etse de galiba 473'ün bir fare yılı olup olmadığını yoklama fırsatı bulamamış. 'Belgelerin Tarihleri' başlıklı bir sayfada şöyle yazıyor: 'Numara 1 ile 4³⁰ arasındaki süre tam 42 ay yılı, döngüsel tarihlere göre 39 güneş yılı olmalı. Bu hiç uymuyor. Birileri bir yerde hata yapmış olmalı. *Tavişgan*³¹ aslında metindeki *ورد غا ماك* okumanın bir düzeltmesidir; bu her şeyden çok *توشغان* 'a benziyor; pek başka bir şey olamaz.' Ama Minorsky zaten oldukça makul bir öneride bulunmuştu (aşağıya bk.) ve eski ve yıpranmış bir el yazmasının yanlış okunuşu aslında her şey olabilir.

Elimizdeki metin hemen hemen *DLT* ile çağdaştır. İlginçtir, o metnin ketebesini de üç güneş veya dört döngüsel yıl *aynı doğrultuda hatalı*³².

24. *rabi' al ahir*: *r* harfinin üzerinde iki nokta var. Bu Arapça asıllı kelimedeki *‘ayn* harfini temsil etmek için kullanılan Uygur harfi *k / g*'nin altında Arapça *‘ayn* gibi görünen bir işaret var. Clauson ve Tekin, sırasıyla *rabi'ü l-âxir* ve *rebi'ül-âhir* yazarak ayın adını 'düzeltir'.

25. Görünüşe göre tanıklar bölümünü esas metinden ayırmak için *kılıldı* ifadesinden sonra dikey bir hat var. *içindâki-kâ* 'içindeki': Tekin, *içinteki yâ* (?) (çevrilmemiş). *+dA+kI*'lı biçimler Eski Uygurcada da isimleştirilip durum ekleri alabiliyor. Bizim metindeki biçim gibi *odug+um+da+kı+da yegrek* 'uyanıklığımdakinden daha iyi' (Suv 125,13) veya *tirig+dä+ki+çä* 'hayattaki gibi' (KT GD) örneklerinde de *+kI* eki zamir /n/'si almıyor; zamir /n/'si konusunda metnimizdeki ve Eski Uygurcadaki biçim Türkiye Türkçesinden ayrılıyor.

³⁰ Bu makaledeki I ve VI numaralı belgeleri kastediyor.

³¹ VI numaralı belgenin döngüsel tarihinden bahsediyor.

³² İki tarihlleme yöntemi arasındaki bu fark, Kaşgarlı'nın bahsettiği aylardan kaynaklanmaktadır. Divan'ın tarihlendirilmesindeki sorunların en eksiksiz ve inandırıcı açıklaması, Dankoff ve Kelly'nin konuyla ilgili önceki düşünceleri de dikkate alan çalışmasıdır (1982, ss. 6-7).

26. *Uzun Hasan*, Akkoyunluların hükümdarı gibi (1423-1478).

27. [^cA]li: Clauson ‘Ali, Tekin *ala* olarak okuyor. ‘Ali *Muḥmad-çı*’nın kendisi III,2’de tanıktır; +çI ekini oradaki notta tartışıyoruz. *Muḥmad* biçimini Clauson ve Tekin standartlaştırarak *Muḥammad* / *Muḥammed* olarak okur.

Musa okunuşunda Tekin’i izliyoruz; Clauson kelimeye çevriyazı vermez.

28. [tā]knāçi: Clauson [Ta]mgaçi, Tekin ...leçi olarak okuyor. *Yūsuf Tāknāçi*’nin kendi arazisi, II. metinle satılan araziye bitişiktir.

Yaḳub (metinde aynen böyle): Bu kişi IV, 15’te de tanıktır ama orada adı doğru yazılmıştır. *Ēlig* ‘kral’ anlamına gelir.

28–29. *Ēlig Mura[d] [o]ğlı*: Clauson *Ēl²(l)ig Mu[] oğlı*, Tekin *ilek molla. . . ami* (?) olarak okuyor. *r* olarak okuduğum harfin üzerinde açıkça görülebilen *bir tek* nokta var, bu da teşhisini sorunlu kılıyor. Sadece beş harf için yer var; *Muni[r]* de düşünülebilirdi ama dördüncü harf *i* gibi görünmüyor.

29. *Yahudi* (?) *Yalu*: Clauson transkripsiyon yapmıyor, Tekin *Yaḳud Yalu* olarak okuyor. Yazma, ikinci okumaya daha yakın görünüyor fakat *d* harfinin kavisinin içinde ya *y* ya da *ç* olan bir harf daha var. *Yaḳudçinlu* vb. anlamsız ve bu belgelerin imlâsında *k* *kaf* harfi /h/ için de kullanılıyordu. +IU ekli *Yahudiyalu* diye bir sıfat ancak Oğuz Türkçesinde mümkün olabilirdi; Hâkânî Türkçesinde sıfat eki +IXg. *Yākūt*; İsfahan, Bağdat ve Gürگان şehirlerinde *Yahūdīya* adlı mahalleler olduğunu, orada Yahudilerle Müslümanların birlikte yaşadığını ve oradan gelen Müslümanlara da *el-Yahūdī* denildiğini yazıyor³³. Bizim konumuzda en muhtemel olan *Yahūdīya*, Barthold’un bahsettiği kenttir (1928, ss. 79-80).

Barthold (1928, s. 269) Samânî hükümdarı *Muntaşir*’in ordusunun başında bulunan *ḫācib Arslan Yālū*’nun eylemlerini anlatır; Karahıtay devletinin kurucusunun adı, *Yelü Taş*’tır (Spuler, 1966, s. 189). Moğol hanı Ögödey’in ilk adı *Yelü* olan bir veziri vardı. USp 84, 2’deki *Kätür Yaru* adının doğrusu muhtemelen *Kädür* veya *Kädür Yalu* olmalıdır; Uygur yazısında *l*’nin çengeli yaygın olarak unutulmaktadır. Bu örnekte ismin yönelme durumu eki değişkesi +ka’dır, buna göre ismin ünlüleri bu örnekte de önce zikrettiklerimde de kalın olmalı.

30. [^cA]li: Clauson []lı, Tekin, ... *i* okuyor.

ḫallac kelimesinin ilk harfinin altında ح gibi bir işaret, *inisi* kelimesinin noktalı *n*’si var.

³³ Barbier de Meynard (1970, s. 586). İsfahân’ın önemli Yahūdīya’sı hakkında bk. Schwarz (1969, s. 586).

Sâli ... ^c*Ali*: Her iki kelimeyi Clauson *Salı*, Tekin *seli* olarak okur. ^c*Ali* ve *sAlI* bu belgenin yazımında aynı görünmektedir; belgede atıfta bulunulan olayda mevcut olan tüm kişilerin Müslüman isimleri olduğu için, ^c*Ali* tanık olarak daha uygun olabilir. İki erkek kardeş aynı isme sahip olmayacağına göre, (orada bulunmayan) yaşlısı *Sâli* olabilir. Bu adla ilgili sorunlar, Zieme (1981, ss. 251-252)'de tartışılmaktadır. IV. metindeki tanık *Kâçmiş*'in hâlâ yalnızca Türkçe bir ismi vardır; işlemlerde *şahsen bulunan* diğer kişilerin adları ya *Ahmad Arslan* gibi hem Müslüman hem Türk ya da sadece Müslüman. *Bäk Tüzün* veya *Buğra Ögä* gibi sadece Türk isimleri olan kişiler geçmişe ait; *Bäk Tüzün* belki daha Müslüman olmamıştı: Huart'ın (1914, s. 609) aktardığı kaynaklar, Kâşgar bölgesindeki Türklerin 1043'te, yani belgemizden yalnızca 37 yıl önce İslam'a geçiş sürecinde bulduklarını belirtmektedir. On birinci yüzyılda Yarkend, İslamlaşmanın doğu sınırına yakındı. Zieme (1981, ss. 251-252)'deki bilgilerden, *Sâli* isminin Yarkend halkının İslam'ı kabul etmeden önceki dini olması muhtemel olan Budizm ile bağlantılı olduğunu anlıyoruz.

31. *Sâli callab*: Clauson *Salı*, Tekin *Seli* okuyor. Bu, s. 30'daki ile aynı kişi olmalı; orada mesleğinden bahsedildiği için tekrarlanmasına gerek yoktu.

32. *m[ä]n Ahmad IIII*: Clauson *[män] Muhammad Saflı*, Tekin *men ahmed Seli* olarak okuyor.

^c*Ali Tajik tanuğ män*: Clauson, *La^cli Tejik tanuğ men*, Tekin *seli tajik tanuğ (men)* okuyor. *Ahmad* ile ^c*Ali* arasındaki sözler kesinlikle *tanuğ män* olarak okunamaz. Bu nedenle *Ahmad*, ^c*Ali*'nin babası veya ağabeyi olmalıdır. Okunamayan kısmın ortasında iki *r*-noktası açıkça görülüyor. *Tajik* kelimesindeki *j*'nin altında üç nokta var gibi görünüyor. III, 3'teki ^c*Uθman Känçäk*'in de milliyeti adından sonra gelmektedir.

33-36. Clauson: 'En az üç, belki dört isim okunamıyor'. Tekin: 33. ... *inisi tanuğ men* ...; 34. ...*t(anuğ men)* ... *oğli* ... *men kutluğ*; 35. ...*tanuğ men t* ... *su(l)uman* (?) *çor oğli*; 36. ... *tanuğ men* ...

II. 'Türkçe (Levha III) 6'

Üç fragmanın bir fotoğrafıdır (levha III). Ortada olan fragman, burada sona konulmuştur. Fragmanların her biri şüphesiz bir bütündür; daha küçük parçalardan bir araya getirilmemiştir.

Metin

a 1. bu ol *ħaṭ(t)* turur kim *tanuğ boldı-*

2. lar. *tanuğlar atı* bu *ħaṭ(t)* içindä

3. [ya]ḏ [kılıl]ḏ[ı]

c. 1. *ħad(d)i uluğ yol. bütünlük için*

Açıklama

Metin besbelli karışmış olduğu için çevirinin satır sırasını değiştirdim. Clauson bu durumu anlamış olacak ki çalışmasında C fragmanın satırlarını aşağıdaki sıra biçimine sokar:

(c) (2)b

(3)

(4) (Bu bizim çalışmamızda 4. ve 5. numarayı içerir.)

(5) (Bizde 6. satır)

[bir satır zarar görmüş ve okunaksız]

(7) (Bizde 8. satır.)

(c) (1)

(2)a (Bu satırın ilk iki kelimesini içerir.)

Bu karışıklık yalnızca bunun bir sözleşme taslağı veya bir arşiv kopyası olduğu varsayımıyla açıklanabilir. Arşiv kopyası varsayımı metinlerin tümünde tanıkların ayrı ayrı imza atmamış olması olgusunu da izah eder.

a 1-2. *Turur* kelimesinin birinci *r* harfinin ve görünüşe göre ikincisinin de üzerinde iki nokta var; *içindā* kelimesinin *n* harfinin üzerinde de bir nokta vardır.

3. Yalnızca iki *δ* harfinin üst kısımları görünmekte. Bu satırdaki okuma önerisi hem Tekin'in, hem de Clauson'undur ve aşağıdaki VI, 1'deki *yād kılil-* öbeğine uymaktadır. Farsça kaynaklı *yād* kelimesi *KB*'de de tanımlanmıştır.

c 1. *had(d)i* tıpkıbasımda açıktır ve Clauson böyle; Tekin ise *hatni* yazar. Bunun ve C 5'teki son kelimenin altında küçük Arapça *hā'*lar var. *Bütünlük* kelimesi *EDPT*'de geçmiyor ancak *KB*'de sıkça eğretilmeli 'doğruluk, uygunluk' anlamında görünür. *Bütünlük için* kalıbı hiç şüphesiz metin VI'daki *durustluk için*'e denk gelmektedir. Farsça *durustī* her iki anlama da sahiptir. 'Tamlık', 'bütünlük' ve 'yetkinlik' de olası çevirilerdir.

2. Bu satırın son kelimesi Clauson tarafından *oğlı* olarak, Tekin tarafından ise *erke(n?)* olarak okunur. İkincisi görülebilene daha çok benziyor; *oğā* de mümkün.

3. *İşhak* ve *kāsāk* kelimelerinin *s* harflerinin altında üç nokta vardır, *bir* ve *yërimni* kelimelerindeki *r*'lerin üzerinde iki nokta vardır. *-ka'*nın ilk harfinin üzerinde bir nokta, *İşhak* kelimesinin üçüncü harfinin altında küçük bir Arapça *hā* görünür. *İşhak callab* I ve IV numaralı belgelerde de alıcıdır.

5. *tāknāçi*, *muntını* ve sonraki satırdaki *bahanı* kelimelerindeki *n* harfleri üzerinde tek bir nokta var.

Clauson *muntını* kelimesini okumadan bırakır. Tekin kelimeyi doğru okuyor ama mümkün olmayan bir çeviri veriyor. *muntın* ‘bu taraf’, GOT s. 181-182’de tarif edilen yön türeticisi *+tIn* ile türemiştir. Bu biçimin başka örnekleri BT I D 37 notunda alıntılanan yzm. TM 11 (U 4756)’de *intin kıdıg* ‘uzak kıyı’ ifadesinin karşısı olan *muntın kıdıg* ‘yakın kıyı’, veya yzm. Mz 704 v15’te *intin muntın ikidinki yer oronlar* ‘o taraf, bu taraf, her iki taraftaki araziler’. Röhrborn, 2017, ss. 213-214’te tartışılan *āj muntın* ‘en azından, bile, hatta’ ibaresinin ikinci unsuru, bu sözcükten gelmiş görünüyor. *+tIn* türev eki olduğundan, *+tIn* biçimleri iyelik eki alır, örneğin *oñtunınta* ‘sağ tarafında’ (M III 6 III r14-15), *taştınınta* ‘dışında’ (ManBuchFrag 58) veya *yüräkniñ tağdın yıyaqı, tamğakniñ soldını, töpöniñ öñdüni, burıntın altın...* ‘kalbin kuzey tarafı, damağın sol tarafı, başın ön (veya doğu) tarafı, burnun altında ...’ (UigTot 552). *muntını* sözcüğündeki iyelik eki de bu biçimindedir.

had(δ)i: Tekin *kad(i?)*, Clauson *xatt* diye okur ve ‘telaffuzu belirsizdir’ der. Tekin, *d* harfiyle benim *δ* diye yazdığımı kastediyor. Clauson’un düşünmüş olduğu gibi bu harf asla *t* sesini ifade etmez; görünüşe göre bu harf bu metinde [d] sesi için olduğu kadar [δ] sesi için de kullanımda; *hadd* kelimesinin s. 8 ve görüldüğü kadarıyla s. 7’de *t* harfiyle yazıldığına dikkat ediniz.

6. *bahanı* kelimesi üzerinde yanlamasına iki küçük çizgi var; Arapça *hā* harfi olabilir.

7. Yalnızca *yeri* kelimesindeki *r*’nin iki noktası açıkça görülüyor ve devamındakilerin neredeyse tamamı kaybolmuş durumda. Geriye onların ana hatları ve *haddi* kelimesini ilk harfinin altındaki Arapça *hā* kalıyor.

8. İki *yeri* ve birinci *bir* kelimelerindeki her bir *r* harfi üzerinde iki nokta vardır. *Yūsuf tāknāçi*, satır c 5’te görünmektedir. Bu kişi aynı zamanda metin I’deki tanıklardan birinin babasıdır ve metin IV ile yapılan işleme bizzat kendisi tanıklık etmektedir.

b 1. *Jbu/odım*: Clauson ve Tekin *bitidim* okur ama yazma böyle.

takağū: Tıpkıbasım ve Tekin³⁴ böyle; Clauson *takiğū* olarak okur. Ancak Kaşgarlı da *takağū* yazar (dört kez damaksıllar arasında *elif* ile!) ve Bazin’e (1974, s. 605-606) göre, 13üncü – 14üncü yüzyıllarda Yarkent’in yaklaşık 320 mil kuzey batısındaki bir bölgede dikilmiş Nesturî kitabelerinde de öyledir. Bazıları bizim metinlerimizden³⁵ çok daha geç olan Uygur kaynaklarının tümünde ise kelimenin biçimi *takiğū*’dur. Erken Orta Türkçede *takiğū*, *takağū*, *takuku* ve öte yandan *tākuk* ile ondan gelen çeşitli değişiklikler var; DLT’ye göre *tākuk* Türkmencedir. Bu farklılıklar fonetik gelişmeye indirgenemez, lehçe değişikliklerinden

³⁴ Tekin, sözlüğünün *takağū* maddesinde ‘Okunuşta bir yanlışlık mı var?’ diyor.

³⁵ TT VII’deki örneklerde ve BT VII B 101 notunda verilen 1273 veya 1333 ketebe kaydındakinde, imla böyle.

kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Elyazmasında bu kelimenin ğ harfinin altında (Arapça) ‘*ayn* vardır. *Takığu yıl*, 12 hayvan döngülü Çin takviminde bir horoz’a karşılık gelse de ‘horoz yılı’ olarak çevrilmemelidir: M I 36, 5’te ve DLT’de *irkäk* ve *tişi takığu* ayrımı olduğuna göre Ana Türkçe’de *takağu* / *tağığu* hem ‘horoz’ hem de ‘tavuk’ anlamına gelir.

Clauson bu metni hicrî 482 (soru işaretli) yılında konumlandırmıştır, ancak malzemeler bu tarihlenmenin nedenini vermiyor. İki varsayım temelinde açıklanabilir: birincisi, bu metnin I ve III arasında kaleme alındığı, ikincisi 473 yılının (metin I’in tarihi) gerçekten bir fare yılı olduğudur. Onun ikinci varsayımı sorgulamadığını daha önce gördük, eğer Türk döngüsü Çin döngüsü ile senkronize ise yanlıştır. Clauson, hicrî 470 yılını da düşünmüş görünüyor ama yazıp silmiş. Hicrî 494 (482’den on iki yıl sonra) ‘Arapça Numara 2’ ile çağdaş olur ve Türkçe metinlerin Arapça yazılmış olanlardan daha eski olduğu düşüncesine aykırı gelir. Gerçek şu ki, (Huart’ın 489, 505 ve 508 tarihli belgeleri dahil) tüm Arapça metinler mevkileri Arapça kullanılmasını gerektirmiş olabilecek hakimler ve noterler içerir. Türkçe belgeler ise sadece alıcı, satıcı ve tanıklardan bahseder. Bu metin için tek belirlenebilen tarih, *İşhāk callāb*’ın ölümünden önce kaydedildiğidir.

Arslan kelimesi *r* harfinin üzerinde iki, *s* harfinin altında üç ve *n* harfinin üzerinde bir noktayla yazılmıştır. *Māka ’il* adının yazımı aşağıdaki V, b 12’nin notlarında tartışılmıştır.

III. ‘Türkçe (Levha IV) 7’

Siliniş bir daha yazılmış gibi görünen bir el yazması parçasıdır. Tıpkıbasım, I ve II metinlerinden çok farklı olmayan ama biraz daha eğimli bir yazı ortaya koyuyor.

Metin

1. Kānçäk tanuğ män. män İşhāk Narsi-
2. çï tanuğ män. män ‘Ali Muĥmad-çï
3. tanuğ män. män °Uθman Kānçäk tanuğ män.
4. män Bābāk Tuðun tanuğ män. män
5. Yūsuf ĥal(l)ac tanuğ män.

Çeviri

1. [Ben, (isim)] Kānçäk tanığım. Ben İşhāk Narsiçi
2. tanığım. Ben ‘Ali Muĥmad-çï
3. tanığım. Ben Kānçäk °Uθman tanığım.

4. ben su dağıtıcısı Bâbâk, tanığım. Ben

5. Hallaç Yusuf, tanığım.

Açıklama

Adından yalnızca *Kânçâk* unvanı kalan kişinin, herhalde satır 3'te *Kânçâk* olduğu söylenen kişi gibi Müslüman bir adı vardı; bu parça tek bir Türkçe isim içermiyor. *Kânçâk* bir millet adıydı; *DLT* I 30'a göre, Kâşgar civarlarında Kençekçe konuşulan köyler vardır. Kaşgarlı'nın Kençekçe olduğunu söylediği kelimelerin çoğunun Türkçe etimolojisi olmadığı göz önünde bulundurulursa, Kençeklerin bölgenin Türk öncesi nüfusunun kalıntıları olması muhtemel görünüyor; dillerinin bir İran dili olduğu düşünülüyor.

Narsi: *Nârsâ* yazan Clauson, çokça bilinen Farsça ismi muhtemelen doğru bildi. Justi, 1963, s. 222'de getirilen Müslüman kaynaklar, ismi *Narsi* olarak yazar, bizim yazmamız -a ünlüsünü -i ünlüsüne çevirmiş görünüyor. İlk harfin üzerinde bir nokta, üçüncünün üzerinde bir veya iki ve dördüncünün altında üç nokta vardır. Tekin'in *Hasan* olarak okuyuşu, noktalara uymuyor. Özellikle sözcüğün son çizgisi sayfa kenarına bitişik olmadığından, *ArsI[an]* okunuşu da mümkün değil.

2. *çi / ci / çI / cI* bu satırda özel adların son ögesi olarak iki kez bulunur. Ayrıca, burada adı geçen 'Ali Muḥmad-çi'nin oğlu, I, 27'de tanık olarak görünür. Clauson parçacığı çevirmeden bırakır; Tekin'in okuyuşu *çor*, yazmada görülene uygun değil. *UigOnom* II, s. 84'te belgelenen özel isimlerin ikinci ögesi olarak *çor*, özellikle Manici kaynaklarda görünmektedir. *Zieme*'nin *UigOnom* II A 4'te okuduğu *Borluk Çor*, bence anlamsal olarak olağandışıdır; özellikle *Zieme*'nin oradaki notta özel isim olarak getirdiği *Borlukçi*, belki orada da okunabilir. Yarkent yazmalarındaki +çI, meslek adları ve diğer devamlı uğraş isimleri oluşturan +çI eki olamaz.

2-5. Satır 1'de yapıldığı gibi bu satırlardaki *n* harflerinin hiçbirinin üzerinde nokta ve *s* harflerinin hiçbirinin altında üç nokta yoktur.

4. *Bâbâk*: Orta Farsça biçimi *Pâpak* olan özel ismin dudaksız ünsüzleri MS 9. yy.'da ötümlüleşmiş görünüyor. Bu ismi taşıyan önemli devrimci konusunda *İslam Ansiklopedisi Bâbâk* maddesine bk.

5. Eğer ki kastedilen aynı kişi ise *Yûsuf Hallac* V numaralı belgede de tanıktır.

IV. 'Türkçe (Levha V) 3'

İyi korunmuş bir el yazmasının fotoğrafıdır (levha V). Önceki iki el yazmasından daha ince ve daha küçük yazısı vardır.

Metin

1. bu ol ھاٲ(t) turur <kim> tanuğ boldı-lar. tanuğ-lar atı bu ھاٲ(t)
2. ahrında bitilmiş turur. mán Bák Tüzün şıbaşı
3. oğlı, °Ali şıbaşı inisi °Uθman (?) oğ adığ ıgsız
4. toğasız tandurust arkan Rabul-da řokmán bāđ botı-
5. kında(?) bir kāsāk yér sat(t)ım. Hısen oğlı İşhak
6. callab-ka tórt had(d)i birlā sat(t)ım, bir yaş bórkkā.
7. bu bórık bahası yúz al(l)ığ yarmağ; bahanı tükāl buldum.
8. yér uspar-lağım: milk İşhak cal(l)ab-nı(n)g turur. bu yér-
9. ni(n)g av(v)al had(d)i Yusuf inal yéri, uç had(d)i İşhak callab
10. yér. kim da°va kılsar, da°vası bağıl turur.
11. yıl tórt yúz sākson uç-dā bu ھاٲ(t) bitildi,
12. kutluğ racab ayın.
13. mán Kāçmiř tanuğ mán mán Adığ (?) tanuğ mán.
14. mán Davud tanuğ mán. mán Yusuf tāknāçi tanuğ mán.
15. mán Tāknāçi oğlı Ya°kub tanuğ mán. mán °Ali Tajik
16. tanuğ mán.

Çeviri

1. Bu belge onların tanıklık ettiği belgedir. Tanıkların isimleri bu belgenin
2. sonunda yazılmıştır. Ben komutan Bák Tüzün'ün
3. oğlu, komutan Ali'nin küçük kardeşi Osman aklım başında,
4. sağlığım yerinde olarak Rabul'da, řokmán Bey çukurunda
5. bir bölüm toprak sattım. Hısen oğlu
6. İşhak Callab'a taze (ağaçlı) bir koruya dórt sınırı ile sattım.
7. Bu korunun değeri 150 yarmaktır; karşılığı tamamıyla aldım.
8. Araziyi teslim ettim. Mülk Usta İşhak'ındır. Bu yerin
9. ilk sınırı danışman Yusuf'un yeridir, üç sınırı Usta İşhak'ın
10. yeridir. Kim onun üzerinde hak iddiasında bulunursa, onun iddiası geçersizdir.

11. Bu belge 483 yılında yazıldı.
12. Kutlu Recep ayında.
13. Ben Kâçmış tanığımdır. Ben Adığ tanığımdır.
14. Ben Davut tanığımdır. Ben Tekneci Yusuf tanığımdır.
15. Ben Tekneci oğlu Yakup tanığımdır. Ben İranlı Ali
16. tanığımdır.

Açıklama

1. *kim*, Clauson tarafından II numaralı metinle benzerlik içinde tamamlanmış bağlaçtır. Eski Uygurca ve Hâkânî Türkçesinden itibaren sıfat işlevli yan tümceler kurar; örn. *ögirmäk kim ögirdi artuğ ärüş ärür* (TT II A 60) ‘Sevindiği sevinç çok büyüktür.’; *baka kör bu sözlär kim aydım saña bu yarlıg ärür mü?* (KB 3992) ‘Bir bak, sana söylediğim bu sözler bu çeşitten mi?’. Bu cümledeki *sözlär* ana tümcede öznedir, yan tümcede ise nesnedir. Aşağıdaki VI numaralı metindeki eşdeğer ifadeye de bakınız.

İkinci *tanuğ* kelimesinin *n* ve *ğ* harflerinin üzerinde tek nokta vardır.

2. *ahırında* ifadesi daha çok *ahırında* gibi görünse de bizim kabul ettiğimiz okuma ve *ahırında* biçimi de mümkündür. Tekin *angkinte*, Clauson *axırında* okumuştur. (Kopya olan) dört numaralı belgede de *ğ*’dan sonra belirgin ünlü harf olmadan *ahırid(a)* biçimi vardır. Clauson da Tekin de *l* çengeli görünmediği halde *bitilmiş* yazıyor. Önerilerini kabul ediyorum çünkü ‘*bitin-*’ diye bir fiil tanıklanmış değil ve yazıcılar sıkça bu çengeli eklemeyi unutuyor. *Bäk* ‘güçlü’ anlamındadır; *Bäk Bars*, *Bäk Arslan* veya *Bäk Tämür* gibi özel isimlerde ilk unsur olarak görünür. Bilginler (ör. UigBrief A 2’de Zieme ve Tezcan) Clauson ve Tekin’in burada yaptığı gibi, bu öbeklerin ilk unsurunu *bäg* diye okumuşlarsa da *bäk* ‘sağlam, kalıcı, sarsılmaz’ ve *bäg* karıştırılmamalıdır. *bäg* isim, *bäk* sıfattır; *bäg* sıfat görevinde kullanılamaz. Hacı Bektaş’ın adı da *bäk*’li bir öbektir ve USp 115, 23’te *Bäk Taş Kutluğ toña* adında biri geçmektedir. *bäg* ise burada satır 4’te olduğu gibi isimden sonra kullanılır. Barthold 1928’de çeşitli yerlerde *Bäktüzün* adlı bir generalden bahsedilmektedir. *Sübaşı* kelimesindeki *ş* harfinin altında bir nokta vardır (Metinde aynen böyle). *Sü başı* unvanı Tonyukuk yazıtının 3. satırında geçer ve Kaşgarlı bunu hanedan kurucusu *Sälçük*’un unvanı olarak verir³⁶. Yarkent belgeleri döneminde sübaşı *ser-leşker*’e bağlıydı; Minorsky (1942, s. 188), unvanın karşılığının muhtemelen ‘yüzbaşı’ olacağını düşünür. Metin I, *Bäk Tüzün sü başı*’nın başka bir oğlu tarafından satılan araziye atıfta

³⁶ Farsçada /ü/ oladığından, *Selçük* ismi Türkiye’de de *Selçuk* olmuştur; aynı şekilde İlanlı devletinin kurucusunun adı *Hulâgü* değil *Hülegü*’dür. *Kitâb-ı Tercümân*’a göre (14. yy., Houtsma, 1984, s. 30) *sü başı*’nın çevirisi *ra’s al-askar*.

bulunmaktadır. Tekin, *Seli* (bizim ‘*Ali* olarak okuduğumuz) adının *Bäk*’ten önce silindiğini belirtmesine rağmen yine de metninde buna yer vermektedir. Görünüşe göre yazıcı ağabeyi ile başlayacaktı ama sonra babasının da adını vermeye karar verdi.

3. ‘*Ali*: Clauson *Salı*, Tekin *Seli* okumuştur. Bu kişi I, 4’te satıcı olarak görünüyor.

‘*Uθman*: Clauson “*Sirtman* (telaffuzu belirsiz)” diyor. *Sirtman*, *Sirtmān*, *Ḳıntman*, vb. olarak da okunabilir; ancak Tekin’in önerisi “*Siluman* (?)” mümkün değil. İkinci harfin üst kısmını yazarken kalemin kâğıdı çizdiğini ancak mürekkep vermediği varsayımı üzerine bizim okumamız mümkündür. İsmi Müslüman olması beklenebilir; diğerleri sorunlu.

inisi Tekin’in ve Clauson’un okuyuşu. Sözcüğün *n* harfi üzerinde soluk bir nokta, ikinci *i* harfi üzerinde açık bir nokta ve *s* harfi üzerinde birleştirilmiş iki nokta gibi görünen bir şey var; bu, kural dışı oluyor. *İgsiz* kelimesinde *s* harfinin altında üç nokta vardır. *Ög adığ* öbeleşmiş, zarf işlevli bir isim tümcesidir; *ög* özne, *adığ* yüklem. *Adığ* ‘ayık’ açıkça okunuyor ama Tekin *adığ* yerine *aduk* okuyor. *adığ*, *DLT*’de verilmektedir. Bu ifade I, 6’da da görülmekte.

3-4. *igsiz togasız* ikilemesi metin I’de geçiyor ve Wilkens’in sözlüğünde veriliyor. Mait 127 v 26’da bir başka yakın eş anlamlı olan *adasız* ile birlikte kullanıldığını görüyoruz, Mait 1 v 10’da da *adasız tudasız* ikilemesiyle birlikte. Karahanlıca için Farsça *tandurust* gibi yeni eş anlamlılık imkânları açılıyor.

4. Clauson’un okuduğu *tandurust*, *tan* ‘vücut’ ve *durust* ‘tamam, sağlam, sıhhatli’den ibaret ve Steingass sözlüğünde de tek kelime olarak yazılmıştır. Tekin’in önerdiği *tahtvaqt* diye bir sözcük yoktur. Bir önceki satırdaki *ög adığ* öbeğinin yapısı ve söz dizimsel işlevi, *tandurust* gibi. Farsça birleşik kelimeler üzerine bir *öyküntü* olarak düzenlenmiş olmasını olası kılmaktadır. Bunun karşılığı olan Türkçe öbek, özneye 3. kişi iyelik ekini ekleyip **ögi adığ* yapısını verirdi. Türkçe olmayan bu yapı, Çince yaygın olduğu halde, Türkçeye girmesi ancak Farsçanın etkisiyle gerçekleşmiştir³⁷. Burada *tandurust* kullanımının gösterdiği gibi, Türkler, kelime dağarcıklarını Arapça ve Farsça ögelere açar açmaz, bunları ikilemelere de soktular. Çok dilli ikilemeler Müslüman-Türk

³⁷ İşte orijinal Türkçe yapısına iki örnek: *ävihärü kälsär*, *özi atanmış ögrünçülüğ*, *atı yetiglig kälir* ‘(Askere gitmiş kişi) evine geri geldiğinde kendisi ün kazanmış, mutlu, atı yedekli (yedilerek) gelir.’ (IrkB 55). (Cümlenin son öbeğinde Clauson’ın düşündüğü gibi askerin adından değil atından bahsedilmektedir çünkü Eski Türkçede kısa *a*’lı *at* ‘at’, uzun *a*’lı *at* ise ‘isim, ad’dır. Irk Bitig’de işaretli yazılan *a* kısa, a işaretiyle yazılan *ā* ise uzundur. Ayrıca, *-(X)glXg* biçimi tabanın öznesini değil, nesnesini niteler. *savı süzük köñülü katıg tétmiş siz* ‘Net sözlü ve kararlı olarak biliniyorsunuz.’ (Hts VII 2103). KB 2001 ile karşılaştırınız:

todumsuz bolur ol közi suḡ kişi
közi suḡka yétmáz bu dünya aşu

edebiyatı boyunca hep popüler kalmışlardır. Burada tartıştığımız öbek ve ikilemeleri içeren metin I, ayrıca Arapça-Farsça bir ikileme olan *da'vā dastān* yapısını içeriyor³⁸. Tarla satış belgesi kâtiplerinin herhalde edebi amaçları olmamıştır; bu tür dizilerin Osmanlı hukuk dilinde de yaygın olması dikkate değer.

ärkän kelimesinin üzerinde, muhtemelen *r* harfinin iki noktasının birleşmesinden kaynaklanan bir çizgi var; *Rabul* kelimesinin *r*'sinin üzerinde iki nokta vardır. *Şökmän* kelimesinin *s* harfinin altında bir nokta vardır. DLT'ye göre bu kelime *sök-* 'parçalamak' fiilinden türediğini açıkladığı 'düşman ordusunun saflarını kıran' anlamına gelen askerî bir unvandır. Burada yayınlanan belgelerdeki örneklerin yanı sıra Huart'ın I numaralı metninde bizim *Sökmän Bäg*'den söz edilmektedir. Bir başkası 1095 yılında Doğu Anadolu'da Artuklu devletini kuran *Sökmän bin Artuk*³⁹.

4-5. Clauson *butı-sında*, Tekin *buti-ķinta* okur. İlk *ı* harfinin, satır 5'teki ilk harfin ve *n* harfinin üzerinde tek nokta var. Bunlardan ikincisi Tekin'in okuması olan *ķ*'yi desteklemektedir.

Arap belgelerinde *Sökmän Bäg* adını taşıyan iki farklı şey vardır; 'Arapça No.5'te bir *sāķiya tansib ilā Sökmän bæg*, yani sulama kanalı adı; Huart'ın I. metninde, bir *day'at amīr Sökmän bæg* (*bæg* kelimesi hem *amīr* diye çevrilmiş hem de muhafaza edilmiştir) ve her ikisinden de söz konusu arazinin sınırları olarak bahsedilmektedir. Lane'in Arapça sözlüğüne göre *day'a* sözcüğünün bağlamımıza uygun anlamı 'araziden veya arazi ile bir evden ibaret, gelir getiren bir mülk'tür. Farsça (Steingass) buna 'köy' anlamını ekler. Huart'ın benimsediği anlam sonuncusudur. Bizim metnimizde, *Sökmän bæg*'e atfedilen sınırlandırma için değil, arazinin içinde bulunduğu yeri belirtmek içindir. Bu ne bir mülk (gelirleri bir başkasına gideceğinden, o da toprak işleme haklarının herhangi bir devrini kabul etmek zorunda kalacaktı), ne *Rabul* olan bir köy ne de kanal olabilir.

Butık 'ağaç dalı', Tekin'in yazdığı gibi, bağlama uymaz; bu nedenle kelimeyi çevirmeden bırakır. Belki de kelime, aşağıdaki VI,4'teki, *batıg* sözcüğünün değişkesi olduğunu düşündüğümüz *batık*'ın dudaksıllaşmış ünlülü biçimi *botık*⁴⁰ olarak okunmalıdır. *Batıg*, alçak bir yer veya genel olarak bir çöküntüdür, 'bataklık', 'çukur' özel anlamlardır. Metin VI'daki olası diğer örnek de bir yere atıfta bulunur. /b/ kaynaklı dudaksıllaşma sat. 6.'daki *börk* sözcüğünde de var. Metin VI'da *botık*'ın ünlüleri yazılı değil; orada da /o/ ile okunabilir.

³⁸ Bu iki sözcük Farsçada ikileme olmuş görünmüyor.

³⁹ DLT'nin *sökmän* kelimesi için verdiği etimoloji muhtemelen doğrudur. KB 2268. beyitte fiil bu anlamda kullanılır: *çäriğın söküp ol yağısın tarar*. 'Savaş hattını kırıp düşmanı bozguna uğratacak.' OTWF § 3.325'e bk.

⁴⁰ Tıpkıbasımda o/u ünlüsü oldukça açıktır.

5. Bu ve sonraki satırdaki *käsäk* ve *sat(t)ım* kelimelerinin *s* harflerinin altında çift nokta, *yër* kelimesinin *r* harfinin üstünde çift nota vardır. *Husen*, *kwsyn* diye yazılır ve Clauson tarafından çevrilmez, Tekin onu Hüseyin'e 'standartlaştırır'. İshak'ın *s* harfinin altında hafif bir tek nokta vardır. *İshak callab*, I ve II numaralı belgelerde de alıcıdır; 'Arapça No. 2'de bir cami onun adını taşır.

6. *haṭṭ* 'elyazması' ve *ḥadd* 'sınır, limit vb.' her ikisi de bu yazıda *ḳ*'t olarak görünüyor. Tekin birinciyi *haṭ* olarak yazar ama ikinciyi *ḳat* olarak bırakır. Bunu doğru bir şekilde 'hudûd' (Arapça *ḥadd* kelimesinin çoğulu!) olarak çevirdiği halde kelimeyi tespit edememiş görünmektedir⁴¹.

tört ḥaddi birlä: Aynı veya benzer bir ifade I, 13 ve VI, 3'te yer almaktadır. VI, 3'te kâtip bu öbeği Farsçaya *bā çahār ḥaddaṣ* 'dört sınıryla' diye çevirmektedir. *Ḥadd* kelimesinin ilk harfinin üstünde Arapça *ḥa* gibi bir şey var. *Birlä* kelimesinin *r* harfi, üstüne yazılan iki noktayla işaretlenmiş gibi görünüyor, ancak *l* harfinin çengeli yok.

Börk kelimesinin *r* harfi burada ve sonraki satırda çift nokta ile işaretlenmiştir. Tekin, örnekleri *bükig* (?) ve *bük* olarak yanlış okumasına rağmen kelimeyi tespit ederek doğru tercüme eder. Clauson'ın çevriyazısı doğru, ancak sözcüğü Eski Uygurcada, Hakanicede ve daha sonraları yaygın olarak kullanılan 'başlık, takke' anlamlı *börk* sanıp şöyle yazar: 'Hicrî 483'te ödenen bedel çok belirsizdir; ilk intiba üzerine 150 *dirhem* değerinde bir tür şapkadır.' Metnimizdeki sözcüğün *bärk* 'koru'nun dudaksız değişkesi olduğuna şüphe yoktur. Dudak ünsüzlerinden sonra benzer bir dudaksıllaşma, yukarıda I, 4'teki *tapuḡluḡ* örneğiyle gözlemlenebilir. Bazı durumlarda Uygurcada da görülen bu fonetik gelişme, Karahanlı Türkçesinde de mevcuttur. *Bärk* 'orman, koru' Clauson sözlüğünde yoktur, Wilkens sözlüğünde var ama orada 'sağlam, sıkı, dayanıklı' anlamlı sıfatla karıştırılmaktadır. İsmi örneğin Mait 26 r 2, 148 r 4, 155 r 2, 143 v 9, 1 r 25 ve 1 r 34'te, TT IV A 48 ve BT III 94'te buluyoruz. Semih Tezcan, BT III örneğine yazdığı notta bunun Anadolu'da *bek* biçiminde bugün de kullanıldığını belirtmektedir. Anadolu'daki biçimi ve çeşitli anlamları EDPT'nin '1 *bük*' maddesinde 'çalılık ve benzeri' tanımıyla verilen, Arat'ın *Eski Türk Şiiri* kitabında gördüğümüz *bök* değişkesiyle bağlantı kurmamızı sağlar; bu biçimde hem dudaksıllaşma, hem /r/ düşmesi görüyoruz.

yaş sözcüğünü Tekin öyle okur, Clauson çevri-yazı vermez. °Uθman, tarlası karşılığında taze, yani üretken, belirtilen değerdeki koruyu satın almaktadır.

7. *Baha* kelimesinin her iki örneğinin de üstlerinde Arapça *hā* yazılıdır. *Bahanı* kelimesinin *n* harfi zor görülüyor.

⁴¹ Anlamı bağlamdan kolayca çıkarılıyor.

Yarmağ kelimesinin biri genelde ‘sikke para’yı, diğeri ise belirli bir kıymetteki madeni parayı ifade eden iki farklı anlamı vardır. Bu metinde ve metin I’de ikinci anlamıyla kullanıldığından, çevrilmeden bırakılmıştır. *DLT* ve *KB*’de her iki anlam da verilmiştir. İlk anlamı ayrıca *USp*’de mutlaka gümüş para anlamına da gelmeyen *yarmağ kümüş* ifadesinde dört kez bulunur: bir durumda sikkelerin özellikle altından olduğu söylenir⁴². Bizim metinlerimizde gördüğümüz ikinci anlama gelince: Yarkent’teki Arapça metinler *dirhemlerden* bahseder ve sanırım bu terimin *yarmağ* ile eş anlamlı olduğu konusunda *DLT*’nin ifadesini kabul edebiliriz. Bahsedilen ifade dikkate alındığında *dirhem* gibi *yarmağ* ifadesinin de esas olarak gümüştan olduğu ancak altından da olabileceği anlaşılıyor. Uygur yönetiminde geçerli olan para birimleri hakkında tüm bildiklerimizi özetleyen Gabain’e göre (1973, ss. 63-64), *yarmağ* da *sıtır/satır*’a eşdeğerti. Uygurca iktisadi metinlerinde kullanılan para birimleri *sıtır* ve *bakır*⁴³. İslam dünyasındaki *dirhem* gibi Doğu Türkistan’da merkezî parasal ödeme aracı *sıtır* (her iki sözcük Yunancadan geliyor). *Dirhem* gibi *sıtır* da bir ağırlık birimiydi, *dirhem* 3 gram kadar, *sıtır* bir ons (40 gram) kadar. Ancak *yarmağ* ifadesi paradan başka bir şey için kullanılmamış gibi görünüyor. Uygurcada *yartmağ* biçimi yaygındır ve Mahmud da Uygurların *yartmağ* dediklerini yazar. EDPT’de bu sözcük ToharcaB *yarm*, ToharcaA *yırm* ile bağlantılanır. Barthold (1928, s. 281)’e göre, Yarkent’te hicri 404 (miladi 1013-14)’te basılan sikkeler bulunmuştur; ağırlıklarına ve bileşenlerine dayanarak kıymetlerini değerlendirmek mümkün olmalı. Zieme (1976, s. 244) genel olarak arazinin değerini belirlemeye çalışmıştır. Bir tarlanın alacağı tahıl miktarının (hacim birimlerinde) fiyatla (resmî boyuttaki kumaş toplarında) ilişkilendirildiği üç metin büyük ölçüde farklılık gösterir; her halükârda çok fazla değişken ve çok az veri var.

8. *Usparladım*’ın yerine Tekin *evkaf<i>ni (?) aldım* yazar. Kelimesinin *s* harfinin altında iki nokta vardır. Burada, *l* harfinin ‘çengeli’, başka yerlerde olduğundan daha çok, aşağıda bir yerde ivedi bir çizgi olarak görünüyor. Minorsky’nin (1942, ss. 193-194) *ū-*, Clauson’n ise *o-* ile yazdığı bu fiil için EDPT’ye bakınız. EDPT’deki örneklerin yanı sıra Eckmann (1976, s. 139)’daki *ısparla-* örneği de var. +*IA* eki sıklıkla *nom+IA-* örneğindeki gibi yabancı sözcüklere ve çoğunlukla *adırt+IA-* örneğindeki gibi isim-fiillere eklenir. Minorsky ve Clauson’un düşündüğü gibi tabanın Farsça ‘eskicil’ bir biçimi olması gerekmez. Baştaki ünlü, kelimenin başındaki *sp-* ünsüz dizilimine çözüm üretmek için getirilmiş olabilir; Farsça *sipār(i)dan* kelimesindeki *i* Farsçanın doğusunda düşmüş görünüyor: Bk. aynı anlamda Afganca *spāral*. Bu metin *ısmarlamak* fiilinin Türk dillerinde ilk

⁴² İspanyolca *plata* ve İbranice *keseף*’in de hem ‘gümüş’, hem ‘(herhangi bir) para’ anlamı vardır. Osmanlıca *para*, Arapça *dirhem* ve Modern Arapça *fiis* hem belirli bir para birimidir hem genel olarak ‘para’ demektir.

⁴³ Zieme (1976), Uygur devletindeki ekonomik faaliyetler hakkında daha detaylı bilgiye sahip olmakla birlikte, *yarmağ* ifadesinden bahsetmiyor bile.

tanığı olduğuna göre, Yeni Farsçadan alınmış olmalı. Eski Uygurcada Orta Doğu İnanca dillerinden çok alıntı olsa da Orta Farsçadan yoktur.

8-9. Bu ve sonraki satırdaki ilgi hâli eklerinin ilk *n* harflerinin üzerinde noktalar vardır, ancak ikinci *n* harfleri tamamen es geçilir. Bk. Metin I, 18-20 satır aralığı ve giriş bölümü.

9. *inal* kelimesi, Tekin'in düşündüğü gibi burada özel bir isim olabilir veya olmayabilir. *Yūsuf ināl*'ın arazisi Barthold'un (1923) metninde ele alınan mülkün de iki yanındadır.

9-10. *callab yēr*: Tekin *çalap yiri*, Clauson *Callābnūy yeri* olarak 'düzeltirler'. İyelik eki hakikaten beklenirdi.

10. Her ikisi de kelimeyi *kılğan* olarak okuyan Clauson ve Tekin'e karşılık *kılsar* okudum: kelimenin ilk harfi üstünde bir nokta ile işaretlenmiş; dördüncüsü işaretlenmemiş. Clauson bundan önceki ve sonraki kelimelere çevri-yazı vermezken Tekin bunları sırasıyla *te'hīr* ve *tārīhini* olarak okur. Bu okuma hem tıpkıbasımda görünenden hem de belli başlı gramer kurallarından dolayı kabul edilemez. Kelimeler *t'kv̄y* ve *t'kv̄ysy* olarak yazılmıştır; *da^cvā* ve *da^cvāsı* olarak okunmaları gerekmektedir: /d/ sesi bu metinlerde (Uygur imlasına uyarak) *tā* harfiyle, Arapça 'ayn *qāf* harfiyle yazılmakta; *da^cvā* kelimesinin sonundaki *ā*'nın Arapça imlası *yā* harfi iledir. I, 27'de Musā adı da son *yā* ile yani Arapça kurallarına göre yazılır.

11. Clauson ve Tekin'in okuduğu *sākson* yerine EDPT'deki şekli ile *sāksön* yazıyorum: ikinci *s* harfinden sonra bir *elif*'in yokluğunun gösterdiği ve aslında DLT'nin açıkça belirttiği gibi bu artık iki kelime olarak kabul edilemez; ses uyumu da oluşmuş olmalı.

12. Tekin, *ayin-ta* yazar ancak *t* görünür değildir; Clauson'da *ayin<ta>*. Ancak vasıta eki *+Xn* (belki burada iyelik ekinden sonra *+I+n*) zaman için de kullanıldığında bulunma hâl eki gerekli değildir. Örneğin, DLT III 69 *kurğak yılın bodun kör* 'Kuraklık yılında halkın (ne yaptığına) bak', U III,73,18 *qop ödün* 'her zaman'.

13-16. Buradaki *mān* kelimesinin örneklerinin yarısından daha azında *n* harfleri noktalarla işaretlenmiştir. Clauson '? *keçmiş*' olarak gösteriyor ancak kelime okunaklı görünüyor. Tekin, *yaçmış* olarak okur. Bu ad için aşağıdaki V numaralı metnin b 7. satır notuna bakınız. *Adıg* sadece bir öneri; üçüncü harf şüphelidir, bu da dördüncü harf için birkaç olasılık sunar. Clauson bu ada çevri-yazı vermez, Tekin *aduk* yazar. ActeOug 1, 6, 11 ve 17'de bir arazinin alıcısı olarak *Adıg tarқан* adında biri var. Bu, muhtemelen Türkçe özel adlar için kullanılan birçok hayvan adlarından biridir; *adıg* 'ayık' olması da mümkün.

14. Arapça *Dā'ūd*'dan gelen *Davud*'un *v* harfi üstünde nokta olan *y* harfi gibi duruyor. Clauson çevirmez, Tekin *tavut* olarak okur. Bu isim Huart'ın I numaralı metninde de görünür.

Tekin *tāknāçi* okuyor ve bunu özel isim sayıyor; Clauson'un okuyuşuna göre *tamğaçı*. Ben Tekin'in tahminini izliyorum: Bölgenin sayısız kanallarında tekneçilere ihtiyaç olmalıydı. *Tāknā* kelimesi için EDPT ve Räsänen'e bakınız. Birincil anlamı 'yalak'tır ancak Mahmūd'un çeviri olarak verdiği Arapça sözcük her iki anlamda da kullanılır. EDPT, Senglâh lügatinden 'bir su parçasını geçmek için kullanılan küçük yuvarlak bir tekne' olarak aktarır ve buna benzer kullanımlar Osmanlı Türkçesinde de bilinir. Söz konusu kişiden ayrıca I 28 ve II c 5 ve 8'de de bahsedilmektedir.

15. *Ya'qub*, kendinden önceki tanığın oğludur. Onu ayrıca *Yusuf tāknāçi oğlu Yaqub* (aynen böyle) olarak adlandırıldığı belge I'de de buluyoruz, burada aile adı gereksiz.

'Ali: Tekin *seli* olarak okur. *La'li* yazan Clauson önceki sözcüğün sonundaki *n*'nin kuyruğunu *l* çengeli sanmış.

Tajik, *DLT* ve *KB*'ye göre 'İranlı' demek.

V. 'Türkçe No. 1 Devamı'

Üst kenarı kısmen görünen bir levhanın fotoğrafıdır (levha VI). Bu tür belgeleri katlamanın geleneksel yolu en iyi burada görülür: silindir haline getirilmiş ve yatay bir şekilde sıkıştırılmış; daha sonra bu sıkıştırılmış silindirin uçları bir araya gelecek şekilde katlanmıştır. Kıvrım çizgileri üst kenara doğru uzanırken, üst kısmın daha uzun olduğu ancak yırtıldığı görülüyor. Metin, elimizdeki sayfanın üst yarısındadır; alt yarısı boştur. Metnin yazısı, metin III'ün yazısına oldukça benzer. Bölümü oluşturan tanık ifadeleri daha kısa ve daha uzun bir sütun halinde düzenlenmiştir. Clauson'a göre 'Türkçe No.1', 'fotoğrafi bulunmayan Arap alfabesiyle yazılmış bir metindir'. Arapça yazının kullanımıyla ilgili olarak aşağıdaki aşamayı elde ederiz: Hicrî 473-83'e ait yukarıda ele alınan I ve IV numaralı metinlerde ne yazıcı ne de tanık Arapça yazmıştır; burada takdim edilen belgede yazıcı Arapça kullandı ancak tanıklar kullanmadı; Huart'ın 2. ve 3. metinlerinde (H. 505-8), birkaç tanığın imzası hâlâ Uygurcadır. 489 tarihli metinde hiçbir Uygurca imza yokken, H. 515'te (Arapça No. 5) hâlâ Uygurca imzalayan iki tanık vardı. Metin V, bu iki grup arasında orta düzeydedir ve yıllar üzerinden bir haritalama mümkünse Hicrî beşinci yüzyılın seksenli veya doksanlı yıllarında yazılmış olabilir.

Metin

- a 1. män Sulman otağ başı tanuğ män.
 2. Nuri oğlu °Uθman tanuğ män.
 3. män İsmā'il oğlu Hasan cal(l)ab haṭ(t)çı
 4. tanuğ män.
 5. män Bubakir siliḥdar tanuğ män.
- b 1. män K(a)ra Sar (?) otağ başı oğlu
 2. °Uθman tanuğ män.
 3. män İshak haṭ(t)çı oğlu
 4. °Ali tanuğ män.
 5. män Yusuf ḥal(l)ac tanuğ män.
 6. män Hasan tamğaçı tanuğ män.
 7. män Kâçmiş Téksin tanuğ män.
 8. män Sarıg Muḥmad cal(l)ab ta[nuğ män.]
 9. Kõrläg Muḥmad inisi Bubakir
 10. tanuğ män.
 11. män Yusuf otağ başı tanuğ [män.]
 12. män Babana'il otağ başı tanuğ [män.]

Çeviri

- a 1. Ben otağ başı Süleyman tanığımdır.
 2. Nuri'nin oğlu Osman tanığımdır.
 3. Ben İsmail oğlu kâtip Hasan çelebi,
 4. tanığımdır.
 5. Ben silahtar Ebubekir tanığımdır.
- b 1. Ben otağ başı Kara Sar (?)'in oğlu
 2. Osman, tanığımdır.
 3. Ben kâtip İshak'ın oğlu
 4. Ali, tanığımdır.
 5. Ben hallaç Yusuf, tanığımdır.

6. Ben mühürdar Hasan, tanığımdır.
7. Ben *töksin* Keçmiş, tanığımdır.
8. Ben hayvan tüccarı sarışın Usta Mehmed, tanı[ğımdır.]
9. Körleg Mehmed'in kardeşi Ebubekir,
10. tanığımdır.
11. Ben otağ başı Yusuf tanığ[ım]dır.
12. Ben otağ başı Baba Na'il tanığ[ım]dır.

Açıklama

a.1 *otağ* sözü MK'de *hayma* 'çadır' olarak açıklanır. Bu ve KB'deki üç örnek, bu ismin en erken dönem tanıklarındır. KB 4139. beyitteki *on otağ* tabiri, bir subayın arzulanmasının beklenebileceği bir askerî birimin tanımı olarak geçmektedir. Bu, *otağ başı*'ndan bir derece daha yüksek bir merteye olmalıdır. *Otağ* sözü, TMEN 489'da tartışılmaktadır. -Xg eki nadiren *yer adı* oluştursa da herhalde *öt* 'ateş' ve +A- isimden isim türetme ekinde gelmektedir: Osmanlı Türkçesindeki *oda* sözünün ünsüzündeki ötümlüleşmenin gösterdiği gibi kelimenin ünlüsü uzundu ve uzunluk Yakutça *uot*'ta korunmuştur. Sözcük, yalnızca artdamaksılık (TMEN) nedeniyle değil, anlam bağdaşmazlığı yüzünden de Soğdca'dan alıntı olamaz: Soğdca 'wt''k aslında 'yer, alan' anlamındadır, bu sözden türetilen, Gershevich 1954'te belgelenen bir sıfat da 'yerel' anlamına gelir⁴⁴. TMEN maddesinde, Arapça *witāk* sözü Türkçeden bir ödünçleme olarak verilir. İlk sesi kuralısız olduğu için bu bağlantı olduğu gibi desteklenemez. Aksine, bu ilişki çok daha karmaşıktır. *Withāk başı* unvanı ilk kez, aşağı yukarı aynı zamanda, birbirinden çok farklı iki kaynaktan tanıklanır: 'Arapça No. 2' belgesinde ve Nizāmu 'l-Mülk'ün *Siyāsetnāme* adlı eserinde⁴⁵. İkinci kaynaktan *withāk başı* unvanının bir kölenin yedinci yılında elde edebileceği rütbe olduğu, *hayl başı*'nın bir ve *hacib*'in iki rütbe altında olduğu anlaşılıyor. Bu Farsça ve Arapça kaynakların *withāk başı* terimi ile Türkçe olanlarının *otağ başı* teriminin aynı unvana atfedilmesi muhtemel görünmektedir. Ancak *th* sesi, *t* sesinden daha da uzaktır. Memlûk ve diğer Arapça kaynaklarda tanıklanan *witāq* 'çadır' terimi, *otağ* ile eş anlamlıdır ancak biçim olarak *withāk* sözüne yakındır ve ilişki kurmuş görünmektedir: *withāk* sözü Arapça yalancık bir etimoloji vasıtasıyla ortaya çıkmış gibi görünüyor: *wathika*, 'güvenmek', *yūthaku bihi* 'güvenilir' vb.

⁴⁴ İki kelime arasında geçici olarak bağlantı kurmuş olan Profesör D. N. MacKenzie, şimdi benzerliğin bir tesadüf olduğunu düşünüyor (sözlü iletişim). *Otağ* sözünün etimolojisi, başta 'tütmek' (<*tüt-*> olmak üzere *tütün* kullanımıyla da doğrulanır çünkü sonraki metinlerde ayrıca 'ev halkı' ve 'hane vergisi' anlamlarında da kullanılır.

⁴⁵ Metin s. 95, çev. ss. 139-40, Barthold'da alıntılanmıştır (1928, s. 227).

anlamına gelir⁴⁶. Nizāmu 'l-Mülk'e göre, bir *otağ başı* / *withāk başı*, rütbesini diğer üç kişiyle paylaşıyordu. Bu belgede üç tane *otağ başı* bulunmaktadır, böylece yerel mahkemenin kadrosu neredeyse tükenmiş görünmektedir. *Otağ* sözüne karşılık gelen Arapça biçimin açıklanabilmesi ancak *otağ başı* ifadesi ve bununla temsil edilen görev aracılığıyla olur. Dolayısıyla bir anlamda Arapça *wiṭāk* karma bir geri oluşumdur.

2. Clauson'ın *Nūrī* diye okuduğu, 'telaffuzu belirsiz' dediği sözü Tekin (*t*)ong(*a*) diye verir; ancak *r* harfi üzerinde iki nokta vardır. *Nūrī* sözü *Nūraddīn* isminin kısaltılmış halidir. Harfler *urı* 'oğlan' sözünü de temsil edebilir ama bu bence isim olarak uygun değil.

3. Arapçada *callāb* 'köle tüccarı' anlamına gelir. Tekin, bunu *çalap* diye yazıp özel isim sanır. TMEN 1112'ye atıfta bulunması, önceki araştırmacılar gibi açıklayamadığı Osmanlıca *çäläbi* ve *çäläb* / *çalab*'a bağladığını, ancak Arapça kelime ile ilişkilendiremediğini gösteriyor. Clauson çalışmasının tümünde önce hep *Çalap* yazar, sonra bunların üstünü çizip *Callāb*'a değiştirir. İki biçimi de büyük harfle yazdığına göre, o da bunun özel isim olduğunu düşünmüş olmalı. Bunu Osmanlıca terimleriyle ilişkilendirip ilişkilendirmediğini bilemeyiz. Bu söz metnimizde oldukça sık geçmektedir. (*Husen oğlu İshāk callāb* I, II ve IV numaralı belgedeki arazinin alıcısı ve Barthold'da (1923) bahsedilen bir caminin (ana) başıdır; belgelerde *Uzun Hasan callāb* (I, 26), *Sāli callāb* (I, 31) ve *Sarığ Muḥmad callāb* (V,8) de var. İki durumda sözcük meslek terimleriyle birlikte geçer: *Hasan callāb haṭṭıçı* bu satırda bir kâtip, *hallāğ Sāli callāb* (I,30) hallaçtır. En azından bu örneklerde – ama muhtemelen metinlerimizde bulunan diğer örneklerde de – *callāb* bir meslek adı olarak değil, hali vakti yerinde burjuva kişilere verilen genel bir terim olarak kullanılmış görünüyor; içerik olarak Eski Uygurca *bayagut* sözünün karşılığı. İyelik ekini ekleyince buna anlam ve kullanım açısından oldukça yakın olan Osmanlıca *çelebi* sözünü buluruz. *Bayagut* teriminin ve ödünçlenmiş eşdeğeri olan *callāb*'ın⁴⁷ ilk Türk Müslümanlarınca yeni Tanrılarında bahsederken kullanılmış olması, din tarihi açısından ilginçtir: Karahanlı Türkçesi kaynaklarının *bayat* sözü ve Eski Osmanlı

⁴⁶ Bu son noktayı Profesör MacKenzie'ye borçluyum. Öte yandan, Gershevich'in (1954, ss. 210-219 numaralı paragraflar) gösterdiği gibi, ilk hecedeki *wi*'nin *u*'ya gelişimi Soğdca'da iyi bir şekilde kanıtlanmıştır: daha başka örnekler Sundermann 1981'de 194 ve 389 numaralarda belirtilmiştir. Eğer anlamı böyle bir bağlantıya izin veriyorsa, *wiṭāk* sözünün, *wṭ*'k sözünden önceki bir Soğdca *wi*- biçimden gelebileceğine inanıyorum. Bence sorun, hem *otağ* / *withāk başı* ile ilgili görev açısından, hem de İran etimolojisi açısından yeniden ele alınmalıdır.

⁴⁷ Sözcüğü çift *l* ile telaffuz ediliyormuş gibi yazmama rağmen, Osmanlı Türkçesinin gösterdiği sadeleştirme aslında çoktan gerçekleşmiş olabilir. Sözü Osmanlıca biçimindeki ünlünün belirsiz niteliği, Türkçe'nin /e/ : /a/ ayrımının fonemik olmadığı Arapçadan ödünç alındığını da gösterir.

Türkçesinin *çalab / çälüb* sözü bunlardan türemiştir. *Bayat, bāgāt* vb. sözler ile +*AgUt* yapımı eki arasındaki morfolojik ilişki Erdal 1982 ve Erdal 1991, ss. 80-82'de tartışılmaktadır. İnanan kendine *kul* 'köle'⁴⁸ deyince, Tanrıya mecazi anlamda köle tüccarı da denebilir. Metinlerimizde *callāb* kelimesinin kullanılışı kavramsal geçişi daha da anlaşılır kılmaktadır⁴⁹.

Burada ve b 3'te yazmada açıkça *hat(t)çı* sözü var, Tekin'in yazdığı gibi *atçı* sözü değil.

5. *Bubakir* aşağıda b 9'da da böyledir. Krş. İlhanlı hükümdarı *Abū Sa'īd*'in (14. yy.) Moğol belgelerinde *Busayid Bağatur kan* olarak geçen adı, ve Huart, metin 3'te *Bulqāsim* olarak geçen isim (< *Abū 'l-Kāsim*)⁵⁰. *Silihdar* sözünde, a l'deki *Sulman* adında olduğu gibi *s* harfinin altında üç nokta vardır (ş olmadığını göstermek için). Tekin *silihdār* okur (h ile böyle!), Clauson ise *Silāhdār*; ancak ikinci hecedeki *i* harfi açıkça görülüyor. Bu birleşik sözcük elbette Arapçadan değil Farsçadan gelmektedir: Farsçada, Firdevsi bile imaleli biçim *silḥ*'i kullanır (Steingass'a bk.). Meninski (1780-1801, III, s. 298'de) de *silyhtār*'ı 'kaba bir deyişke' olarak verir⁵¹. Bu nedenle, herhangi bir düzeltme gerekli değildir. Makam için Har-El 2012'ye bk.

Bu metinde *tanuḡ mān* ifadesinin tüm örneklerinde *n* harfinin üzerinde bir nokta vardır.

b 1. *K(a)ra sar*, eksik (veya düşmüş) ünlüsü nedeniyle pek tatmin edici değildir; Tekin'in *nana sar* okuyuşu daha da anlamsız ve Clauson'un önerdiği *Nārsā* burada okunamaz. *Ārān sar* uygun görünmüyor (UigBrief D 1'de adı *Ārān* olan biri geçmesinde rağmen), çünkü *grān* olarak yazılırdı. Yazı oldukça açık: *sar* sözünün *s* harfinin altında üç nokta var; ilk kelimedede, ilk harfin üzerinde bir, ikincinin üzerinde iki nokta. *Qara*, Uygurcada özel isimlerin ilk kısmı olarak çok yaygındır. *Sar* sözü Türkçe *baş*'ın Farsça karşılığıdır. Uygurca ve Karahanlıca *karabaş* 'köle' anlamına gelse de dizi aynı zamanda gerçek anlamını da korur: *KB 6530*. beyitte *kara*, siyah saç ifade eder. Saçı siyah olan birine 'kara kafa'

⁴⁸ Ayrıca bk. *el-^cabd*'in genel kullanımı. Türkler bu eğretilmeyi ilk kez İslamiyette kullanmadılar: bk. Orta Moğolistan'daki Gurbaljin yazıtında üç kez tekrarlanan *tāyri qulı bitidim* '(Bunu ben) Tanrı kulu yazdım'.

⁴⁹ Tanrıya İngilizce *Lord*, Yunanca *kūrios* 'efendi, aile reisi, ev sahibi' denmesi aynı metafor.

⁵⁰ Steingass'ta, '*bū-bakr* (*abū-bakr* için) Muhammed'in kayınpederi' olarak bir madde vardır. Doerfer'in (1975, s. 207) Moğolca metninde daha da kısa bir biçim olan *bubeg* (yani Türkolojik transkripsiyonda *Bubäk*) yer alır ve ona göre, 'İran'da iyi bilinen Abū Bakr'ın kısa biçimidir.' (Profesör Doerfer'in kendi verdiği bilgi).

⁵¹ İstanbul'un Eyüpsultan ilçesindeki bir mahallenin adı daha geçenlerde *Silihtarağa* idi, arada 'silah' sözcüğünün etkisiyle *Silahtarağa* oldu.

denmesi pekâlâ doğal olur; *sarığ* ‘sarışın’ ve *arsıl* ‘kumral’ da özel ad olarak kullanılmıydı.

2. satırdaki *‘Uθmān* ve 4. Satırdaki *‘Alī* adlarının ilk harflerinin altında Arapça imlayı yansıtan *‘aynlar* vardır.

5. Clauson’ın *ħal(l)āc*’ını kabul ediyoruz; Tekin *Kalaç* yazıyor ve bunu özel ad sanıyor. Elbette meslekî unvanlar özel isim olabiliyordu: Bu olayı ünlü sûfî şehit *Ĥallâc-ı Mansûr*’un adında görüyoruz; yukarıda IV, 15. satırdaki *Täknäçi* de öyle. Ancak burada sözü geçen kişinin adı *Yusuf* olduğuna göre mesleği pek isim olarak kullanılmış olamaz ve bu, metinlerdeki isimlere eşlik eden diğer meslek terimleri ve kamusal unvanlar için de söz konusudur. Burada *ħallâc*’ın ilk harfinin üzerinde küçük bir *ħā* vardır.

6. *Tamğaçı* sözü, Orhon yazıtlarında ‘mühürdar’ olarak kullanımdadır, *KB* 4046. beyitte de öyle. Usp’de Uygurca örneği vardır (Wilkens sözlüğüne göre özel isim). TMEN 934’e de bk.

7. ‘Geçmiş’ anlamına gelen *Käçmiş*, Türklerin bebekle ilgili bir olaya veya davranışının bir yönüne atıfta bulunarak verdikleri isim çeşitlerinden biridir. Örneğin, Memlüklülerin *Ayıtmiş*, *Bäklämiş*, *Turmiş* ve *Kırmış* gibi isimleri vardır⁵².

töksin oldukça net olan *s* harfinin altında iki veya üç nokta ve *n* harfinin üzerinde bir nokta ile yazılmıştır; buna göre, Tekin’in gördüğünü sandığı *tigin* imkânsızdır⁵³. Bu oldukça önemli unvan ayrıntılı olarak *TMEN* madde 912’de Farsça kaynaklarla ele alınmaktadır. DLT yaprak 219-220’de (*tüksin* olarak) ve *KB* 4069’da geçer; Tezcan (1981, s. 63) kelimeyi doğru yorumlar.

8. *sarığ* ‘sarışın’: *s* harfinin altında iki nokta görünüyor; Tekin’in 161. sayfadaki taslağına rağmen ikinci ünsüz üzerinde nokta yoktur. Tekin bunu bu metinlerde bulunduğu inandığı Arapça *tā*’nın sözde örneklerinden biri sanıp sözcüğü *Satig* diye okumakta, özel isim olduğunu düşünmektedir; öyle bir isim belgelenmemiştir.

Burada ve sonraki satırda Clauson da Tekin de ismi Muḥammad diye yazıp standartlaştırır. Metindeki, bununla iki heceli eski Osmanlıca biçim arasında orta düzeydedir.

9. *Korläg* sözünün *r* harfinin üzerinde iki nokta vardır. Clauson’un *kürliğ* okumasına rağmen, ikinci ünlü açıkça *a / ä*’dir. Tekin, yukarıda *sarığ* ile bağlantılı olarak bahsedilen teoriye göre *kö<r>tlek* yazar. Sözcüğün nisbeten

⁵² Bk. Sauvaget (1950).

⁵³ Sayfa 161’de kelimeyi çizerken, ilk *i* harfinin altına kesinlikle orada olmayan iki nokta yerleştirir. Bu metinlerdeki iki yazı sisteminin karışımı teorisiyle ilgili olarak bunları ve *s*-noktalarını Arapça *yā*-noktaları sanmış olmalı.

uygun izahı, Uygur metni ZhangZa'ahan I, 48'de geçen *körk+lä-* 'güzel olmak' fiilinin /k/'si düşmüş, -(X)g eki almış, özel isim olarak kullanılan türevi olmasıdır.

inisi sözünün *n* harfinin üzerinde bir nokta ve *s* harfinin altında üç nokta vardır.

12. Clauson *Babana* 'il adının çevriyazısını vermez. Tek kelime olarak yazılmış, ancak şüphesiz *baba* sözü ile Arapça *na'il* 'erişmiş kişi' sözünden oluşur: *Bäk Tüzün*, I metninde de tek kelime olarak yazılmıştır. *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *baba* maddesi, bu kelimeyi 10. yy.'ın ikinci yarısından itibaren mistik alandaki önemli şahsiyetlere verilen bir unvan olarak belgelemektedir. Bu anlamda *baba* sözü her zaman addan önce kullanılır. Maddeyi yazan Fuat Köprülü, *baba* sözünün sıradan özel adların ilk ögesi olarak kullanılmasına iki güncel örnek verir; bu bizim örneğimizde de kuşkusuz böyledir. *Na'il* adı *n'yyil* olarak yazılmış (*n* üzerinde bir nokta ile). Bu nedenle Tekin'in önerisine göre *Baba nāyil* olarak da okunabilirdi. *İsmā'il*'i doğru yazabilen bir kâtip herhalde burada da doğru yazmıştır. Bu nedenle, Arap yazımındaki gibi, burada *yā*'nın, *hemze*'nin *kursisi* olduğunu düşünüyorum. Bu bence II, 3. satırda, *m'k'yyil* olarak yazılan *Māka'il* için de geçerli; bu nedenle, Clauson ve Tekin'e karşı *n'yyil* yazmadım⁵⁴.

C. Arap Harfli Türkçe Belge: Metin VI

Yukarıda bahsi geçen notta E. Denison Ross, Arap harfleriyle Türkçe yazılmış beş belgeye atıfta bulunmaktadır. Muhtemelen bunları kendisi yayımlamak niyetindeydi⁵⁵ ve onları saklamış görünüyor. Bunların aralarında tanıkların imzalarını taşıyan 1 numaralı metnin alt kısmı, yukarıda metin V olarak görünmektedir. Bir diğerinin çevriyazımı Minorsky'ye ulaşır, o da 1942'de fotokopisini (levha VII) çeviri ve notlar ekleyerek yayımlar. Bundan bu çalışmada M diye bahsedilir. Elimde bu yayın ve Clauson'un ona yaptığı çeviri vardı. Bu yayınların hiçbiri, şimdi muhtemelen kaybolmuş olan orijinal el yazmasına atıfta bulunmaz. Transkripte, M.'nin Sir Denison Ross'un 'münşisinin', hocasının kaleme aldığını yazdığı satır arası Farsça bir çeviri eşlik ediyor⁵⁶. Elbette bu da ayrı bir kanıt olarak kabul edilemez. Satırların üzerinde belki Denison Ross'a ait olan üçüncü bir el yazısı görünüyor: 6. satırda *h(a)d(d)* ve 8. satırda *bat(i)l* sözlerini ekler ve tarlanın dört tarafını ve beş tanığı altı çizili Arap rakamlarıyla numaralandırır. Ayrıca 2. satırın anlaşılmayan sonunda Arapça *l* rakamı ve 9. satırın ortasında okunaksız olan şeyin üzerinde Arapça bir 2 rakamı

⁵⁴ Yazmada ilk ünlü *elif* le yazılmıştır ama ben kullanıma aykırı olacak uzun bir ünlü yazmak istemedim.

⁵⁵ Minorsky, sayfa 192, not 4'te, Sir Denison Ross'un orijinal deşifresine de sahip olduğunu, ancak bunun 'metnin yalnızca bir kısmını kapsadığını' yazar.

⁵⁶ Bu çoğunlukla noktasız çeviriyi benim için merhum Prof. Alireza Shapour Shahbazi deşifre etmiştir.

vardır. (Bu parçaların her ikisi de orijinal transkripsiyonda parantez içinde verilmiştir.)

Harekeler metnimizde çok nadirdir: *awwal* (14. satır) sözünün üzerinde bir *şedde* vardır; bu işaret olmasaydı *ol* sözü ile aynı olurdu. *āhır(n)d(a)* ve *āy(ı)nda*'nın ilk harfleri üzerinde *medde* işareti vardır. Metnimizde uzatma işareti alan harfler sadece bu ikisidir⁵⁷ Ünlü harekeleri hemen hemen yoktur: 9. satırda *üçün* sözünün ilk ünlüsünün üzerinde bir ötre işareti vardır. Diğer ünlüler *elif*, *wāw* veya *yā* ile yazılmadıklarında onları çevriyazıda yuvarlak parantez içine alıyoruz. Alıntı kelimeler orijinal yazımı takip ettiklerinden, parantez içine alınmayan ünlüler uzun telaffuz edilmiş olmalı. Ana Türkçenin (örneğin *yēr* ve *tê-* sözcüklerinde gördüğümüz) kapalı /e/'si de (*käs-*, *män* ve *är-* gibi sözcüklerde gördüğümüz) açık /ä/'si de bu metnin ilk hecelerinde *yā* ile yazılmıştır. Bunu hep *e* olarak yazıyorum. Başka durumlarda *yā* her zaman [ı] ve [i]'yi temsil eder.

Transkripsiyonda Arap harfleri genellikle onları simgeleyen noktalarla yazılmıştır; eksiklikleri notlarda her zaman belirtilmemiştir. Noktalama işaretleri, büyük harfler vb. yukarıdaki gibidir.

Türkçe sözlerde art ve ön ses uyumu yalnızca art damaksıl seslerde *ğ : g* ve *ķ : k* olarak ayırt edilir; sözcük sonu /ä/ sesi sözcük sonu /a/ gibi *elif* harfi ile yazılır ve *ta* harfi hem ince hem de kalın ünlülü kelimelerle kullanılır. Sorunlu, şüpheli harflerin altını çiziyoruz.

Metin

0. bi-'smi 'l-lâhi 'r-raḥmâni 'r-raḥîm

1. bu ol ḥ(a)t(t) turur kim (a)nıṅ t(a)nuḳ-ları (a)tı(?) ḥ(a)t(t) āhır(n)d(a) yad kıldı.

2. män H(u)s(e)n ḥ(a)c(c)aç'nıṅ oḡlı M(u)ḥm(a)d ḥac(i)b iḳrar kıldıḡ Sınmas-ta

3. bir kēsäk iki yuḳ orni yēr sat(tı)m, tørt ḥ(a)d(d)i birlä mıṅ y(a)rmaḳ-ḳa.

4. bu yēr-niṅ aww(a)l ḥ(a)d(d)i B(a)t(ı)ḳ Arıḳ; ikinç ḥ(a)d(d)i M(a)s'ud T(o)ḡrıl sū başı

5. yeri; üçünç ḥ(a)d(d)i Ç(i)mkät kaşı; tørt(ü)ñç ḥ(a)d(d)i H(a)c(c)açı ḥac(i)b yeri uḡ+

6. mälîk / / / . bu tørt ḥ(a)d(d) iç(i)ndäki yærni satt(ı)m. b(a)hası t(u)ḡäl buldum. yærni

7. İsrâfil Çavlı sū başı-ḡa uspa(r)ladım. bu yēr birlä k(i)m-ḡa ersä d(a)°wa

8. d(a)stan yoḳ. k(i)m d(a)°wa kılsa d(a)°wa-sı baṭ(ı)l turur tēb d(u)r(u)st-luḳ

⁵⁷ *āy* 'ay' sözünün ünlüsü Türkmencede de uzundur.

9. üçün yıl bês yüz on bês-tâ // // // // // // // yılı r(a)bi°(i) 'lah(i)r āy(ı)nda bu
 10. h(a)t(t) h(u)c(ca)t bērdim. M(u)h̄m(a)d h̄ac(i)b
 11. m̄an °(U)m(a)r. m̄an °(U)θman. m̄an su (?) başı bu b(a)y° uzā t(a)nu(k) m̄an.
 m̄an
 12. Ğadīr // // // // // oğlı t(a)n(u)k m̄an. Ah̄m(a)d // // // // // t(a)n(u)k m̄an.

Çeviri

1. Bu, sonunda tanıkların adlarının yazıldığı belgedir.
2. Ben Hacı Hüseyin'in oğlu mabeyinci Muhammet, Sınmas'ta
3. iki yük (tahıl) ekilir bir toprak parçasını, dört hududu ile birlikte bin yarmak karşılığında sattığımı beyan ediyorum.
4. Bu yerin ilk sınırı Batık Arık; ikinci sınırı komutan Mesut Toğrul'ın
5. yeri; üçüncü sınırı Çimket sırtı; dördüncü sınırı dut bahçesi (?) olan Hacı mabeyincinin
6. arazisidir. Bu dört sınır içindeki yeri sattım. Parasını eksiksiz aldım. Yeri
7. komutan İsrafil Çavlı'ya teslim ettim. Bu yer konusunda hiç kimseye karşı
8. yasal anlaşmazlık olmayacaktır. Her kim anlaşmazlık çıkarırsa onun davası geçersizdir, diyerek dürüstlük
9. için ... yılı, 515 yılında rabī°u 'l-āh̄ir ayında
10. bu belgeyi tanıklık olarak verdim. Ben mabeyinci Muhammed.
11. Ben, Ömer. Ben Osman. Ben Sü (?) Başı bu satışa tanığımdır. Ben
12. . . . 'nın oğlu (?) Kadir tanığımdır. Ahmed . . . tanığımdır.

Açıklama

1. (a)niy: Transkripsyonu بيلك ; انينك yazımında uzun bir yā, lam harfi ile karıştırılmış, elif harfi de gözden kaçmış olabilir. Benim okumam Clauson'u takip ediyor: M.'nin bilik okuyuşu uygun değil ve bu sözcüğün anlamı 'uzmanlar' değil. Belki kim (a)niy yerine kim-niy okumak daha yerinde olur; tamlayan ekinin
2. satırda da ayrı yazıldığına dikkat ediniz. Ancak Eski Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde kim çok yönlü bir bağlaç, belgisiz zamir ve tabii ki soru zamiri olarak vardır ama ilgi zamiri kullanımı yok sayılır. İşte belgisiz öncül olarak kullanılan bir kim örneği (MK, yaprak 182): tavar kimni(n)g üklisä, bāglik aṅar kārğäyür 'Kimin malı çoksa, beylik ona gereklidir.' Bunun altına münşi okunaksız iki harf ve ardından ānhā (Farsça) 'onlar' yazmış.

Görülene *+nı* eki uyuyor ama edilgen fiille bağdaşmıyor. Clauson'un bağlama nispeten uygun olan önerisi *(a)ti*, ama sözcük başında *elif* beklenirdi. Bir başka ihtimal *bu*'dur.

āhri(n)d(a): Clauson *axırında* okuyor. Transkripsiyonda ilk harfin üzerinde *medde* var. *r* harfinden sonraki harf *nūn* olamaz çünkü altında iki (birleştirilmiş) nokta var; /n/'nin eksikliği giriş bölümünde tartışılıyor. Metindeki *kılıldı* Eski Türkçe ve Hakanice için normal, Clauson'ın önerdiği *kılındı* değil.

2. Satıcının babasının adında *sīn* harfinden sonra *yā* yoktur ve Clauson'un önerdiği gibi *Hasan* olarak da okunabilirdi. Bununla birlikte Clauson'un fark ettiği gibi, bu metnin hem alıcısı hem de satıcısı muhtemelen 'Arapça No. 5' ile aynıdır. Orada satıcının adı *M(u)h(a)m(ma)d al-hāc(i)b bin al-H(u)s(a)yn al-h(a)c(c)āc bin Nōṣ-tēgin* ögä.

haccac: Bu sözün, burada ve 5. satırda baş harfi yanlışlıkla *hā* ile yazılmıştır. Transkripsiyon kelimenin sonunda *s* ve (üç noktalı) *ç* harflerini üst üste yazıp sanki aralarında seçim yapma imkânını veriyor. Lane sözlüğüne göre *haccāc*, 'Mekke'ye hac ziyaretini ve bu vesileyle düzenlenen dini törenleri ve seremonileri sıklıkla icra eden bir kişidir'. *-niḡ* ekinin üzerine 'üçüncü el' *bēg* yazmıştır. *Bāg* sözü (ikinci harf olarak *yā* olmadan) bağlamda mümkün olabilir, ancak metin olduğu gibi bırakılsa daha iyi olur.

iḡrar kılduk: transkripsiyon *iḡrar kılduk* (sözcüğün sonunda *kef* harfi ile) biçimdedir ki M. görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs olduğunu düşünür. Ancak düşündüğü ek *kaf* ile yazılmalıydı; ayrıca görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs için *-dUk* ekinin ilk örnekleri, Doğu Türkçesinde Rabgūzī (14. yy) ile görülür: Karahanlı Türkçesi kaynaklarında hep *-dXmXz* biçimi vardır. Burada belki *iḡrar kıld(i)m ki* yazılıydı; müstensih kelime sonu *mim* harfini *vav* olarak almış ve *kef*'ten sonraki, ünlüyü gösteren harfi görmemiş olabilir⁵⁸.

Clauson bu sözleri besbelli ki yanlış bir okuma olarak düşünüp *İsrafil Çavlı* olarak yorumluyor ama bu öneri, ikna edici değil. *S(i)nmas-ta*, yani *سينما س تا*, transkriptte *سا س قا* olarak geçiyor; benzerlik bence ortada. Clauson bunu *sü başıka* olarak okumak istedi ki bu özellikle önceki kelimeler *İsrafil Çavlı* olarak okunamayacağı için pek olası değil. Belgede başka hiçbir yerde genel konum belirtilmemiştir ve bu diğer metinlerde bahsedilen konudur. Dikkat ederseniz *İsrafil Çavlı sü başı'nın* (7. satırın notunda belirtilen) diğer satır aldıkları da *Sınmas*'tadır. *sı-n-mas* 'kırılmaz' anlamındadır. *-mAs*, çoğu çağdaş lehçelerde olumsuz geniş zaman ekidir; Karahanlı Türkçesinde *-mAz* biçiminin yanı sıra görülür. Osmanlıca Eski Türkçenin *-mAz* biçimini korumuştur.

⁵⁸ Yazma bir yandan yanlış okunmuş, bir yandan da gerçekten hasar görmüş olabilir.

3. *iki yük ornu yer*: Kopya eden kişi *yük*'ü parantez içine alır, Münşi onun transkripsiyonunu yapmadan bırakır. Bu, elbette, burada bir hayvanın taşıyabileceği yüke atıfta bulunan *yük* sözcüğüdür. Müslüman olmayan Uygurlar da toprağı alabileceği tahıl miktarıyla ölçerlerdi. Bu alışkanlığın bir örneği Acte 2'de; Hamilton (1969) dipnotunda bunun yapıldığı diğer Uygur arazi satış tapularını da listeler. Özellikle Orta Asya'da ve orada Türkçeden önceki dillerde yazılmış belgelerde de görülüyor: Zieme (1976, s. 245, n. 59) bunun belgelendiği Sanskritçe bir arazi satış sözleşmesinin çevirisini aktarır⁵⁹. M. (s. 192, n. 3), Orta Asya'da tohum miktarına göre araziye paha biçilmesinin hâlâ uygulandığını yazar. Hamilton'un incelemesinden, söz konusu Budist Uygur ölçülerinin ağırlık değil, hacim birimleri olduğunu öğreniyoruz. M.'de yayımlanan, görünüşe göre Hoten'li olan Farsça belgede de alanın boyu, üzerine ekilebilecek tahıl miktarıyla ifade edilmektedir; orada Farsça, *harvār* adlı bir ağırlık birimi söz konusudur. *Harvār* ve *yük* Hinz'de (1970, ss. 14-15) tartışılır. Farsça terimin anlamı 'eşek yükü'dür, ancak eşek yükü ile at yükü eşit değil: at yükü eşek yükünün iki katı⁶⁰. 15. yüzyılda Doğu Anadolu'da *yük*, 162 kg olan bir at yüküydü, ancak buradaki aynı olmayabilir. Hinz, Büveyhi'lerin M.S. 942-82 yıllarında geçerli olan *harvār*'ı 100 kg, İlhanlı'larinkini ise 83 kg olarak verir. Bu belgedeki *yük*'ü M. *harvār*'a denk sayar; eğer haklıysa, bu düzende olmalıydı.

Sattum sözünün dördüncü harfinde hiç nokta yoktur; bu nedenle ya *t* ya da *ı* olabilir.

4. *B(a)t(i)k*: M.'nin önerisi *Batağ*'ın *Batğak*'dan geldiği düşünülebilir ama erken Doğu Türkçesi bu durumda /g/'yi düşürmez. Clauson, *batuk* önerisiyle *-(U)k* ekini düşünmüş olmalı, ancak **batuk* kaynaklarda belgelenmiyor. *Batık* bence Doğu Türkçesinde gördüğümüz son ses ötümsüzleşmesiyle oluşmuş *batığ* 'bataklık; derin'den gelmiş olmalı. Bu gelişimin Karahanlı metinlerinden başladığı, şimdiye kadar gözden kaçmıştır. Örneğin *yoğag* 'iftira', DLT'te *ğ*, KB'de *ķ* ile yazılır; DLT'teki *katık* 'eklenen şey' *kat-* 'eklemek'ten gelir, KB'deki *alık* 'huy' muhtemelen *al-* fiilindedir⁶¹. Kaşgarlı *yat-ığ* yerine de *yatık* yazar ve sözlük maddesinin gösterdiği gibi *yoriğ* 'karakter' ile *yoriğ* 'hareketli'yi karıştırır. *Batık* biçimini erken Orta Türkçe yazar İbn Muhenna kullanmış ama Uygurca, Hakanice ve genellikle Orta Türkçede kullanılan biçim, *batığ* ve anlamları 'lağım, bataklık; batış'. DLT s. 186'da 'derin' diye çevrilir, KB'de de örneğin beyit 1087 ve 4704'de, 'derin' anlamıyla kullanılmıştır. Münşi, *Batık Arık* kelimelerinin çevirisi olarak kenar boşluğuna *nahr jūy* yazar. Farsça *jūy* hem 'nehir', hem de 'sulama kanalı' demektir. Yarkent bölgesinde günümüzde de

⁵⁹ Belgedeki alıcı ve satıcılar Hintli değil.

⁶⁰ Barthold'da (1923) kullanılan *yük*'ün Arapça karşılığı olan *wıkr* de bu açıdan belirsizdir.

⁶¹ Tezcan (1981) bu sözcüğü Türkiye Türkçesinin *alışkanlık*, *alışık* vb. türevleriyle ilişkilendirmektedir.

Yaka Arık, Hoğa Arık, Bêş Arık veya *Yul Arık Bazar* gibi yer isimleri vardır. Metin I'deki *botık, batık* sözcüğünün ilk ünlüsünün dudaksıllaşmasıyla oluşmuştur.

Münşi *sı başı* sözcüğünü yanlış bir şekilde *mîrâb* 'bir köyde su tahsisinden sorumlu kişi' olarak çevirir; ancak, bildiğimiz gibi bu terim 'su' (Eski Türkçe *suv*)'dan değil *sü*'den gelmektedir.

5. *Ç(i)mkât kaşı*: Clauson ince *k* harfine rağmen *Çimkat* yazar ve *kaşı*'nın transkripsiyonunu '*karyası* (?)' olarak değiştirir. Kaşgarlı S. 511'de *kaş* sözcüğünü metnimize uyan 'kenar' anlamında verip *yâr kaşı* 'yar kenarı' örneğini getirmekte ve Hoten şehrindeki *Qara Kaş* ve *Ürüñ kaş* nehirlerinden bahsetmektedir; o da sözcüğü buradaki gibi *elif* ile yazar. İsveçli seyyah Sven Hedin de bu terimi duymuştur (1903, s. 59): 'Sarp kıyıların (Yar veya Kaş = plaj terası, bk. Yarkent, Kaşgar) yanından geçince ...'. Kelime *Kitâb-ı Tercümân* (14. yy., Houtsma 1894)'de, 'dikey değil yatay olarak uzanan bir dağın alını' çevirisıyla bulunmaktadır. Münşi de çevirisinde *kanâr* sözünü kullanır. Tamlamanın tamlananı *çim* 'çim, filiz' sözcüğü;⁶² *Çimkent* (Kazakça *Şimkent*) Kazakistanın en önemli şehirlerinden biri. *Kath*, kent adlarında çok yaygın bir ikinci unsur gibi görünüyor: Barthold (1928, s. 162), birkaç sayfada aralarında *Shutürkath* ve *Khâtünkath*'in da bulunduğu yirmiden fazla bu gibi isimden bahseder. *Kath*'in kendisi Harzem'in eski başkentinin adıdır. Hotence *kanthâ*, Geç Hotence *kathâ*, Soğdca *kend* 'şehir; sur' demektir ve Hristiyan Soğdcada da tanıklanmıştır (bk. Gershevitch 1954, ss. 74; 96).

H(a)c(c)açı sözcüğünün son ünlüsü Farsça tamlama eki olabilir. Clauson, *Haccac* olarak değiştirir; Münşi kelimeyi noktalamaz.

5-6. *üjmâlik* / / / : *j* harfinin üzerinde çok açık bir şekilde üç nokta vardır ve üç noktalı *r* harfi /j/ sesini gösterir; Kaşgarlı, 'dut' kelimesinin /j/ sesini içerdiğini yazmaktadır. Münşi de sözcüğü *tützâr* yani 'dut bahçesi' diye çevirdiğine göre, bu şekilde anlamıştır. Bu metinlerde satırlar nadiren kelimelerin ortasında biter, ancak IV, 4-5'deki *botı-kında* da böyledir. *-IXk* eki bitki isimlerinden bitkinin yetiştiği veya yetiştirildiği alanlar için adlar oluşturur; Uygurcada *borluq* 'bağ', *çäçäklik*, *yemişlik*, *kalvalıq* 'sebzelik', *murutluk* 'armutluk', DLT'de örneğin *ärüklük* 'eriklik' vardır. İkinci kelime açıkça *t-n-k* olarak yazılmıştır, ama münşi bunun yerine *b(a)t(i)k* yazar ve M. onu izler. Clauson'un önerisi '*öz malik niñ* (?)', ama Arapça *melik* veya *mâlik* 'sahip' bu bağlama uygun değil. M., sözcükleri koşuntu olarak anlamakta muhtemelen haklıdır. Münşi'nin ikinci kelime için önerdiği *batık* yukarıda 4. satırla ilgili olarak tartışılmaktadır. Başka bir olasılık Radloff (III: 1731-2)'nin Kazakçadan, Kırgızcadan ve Tarançiden alıntılıdığı *döñ* 'tepe' sözcüğü ile ilgili. Yarkent'in yaklaşık 19 km. kuzey doğusunda da *Kara Dong* adında bir köy var ve Jarring (1964) ondan bahsederken *duñ ~ döñ*

⁶² Räsänen (1969)'daki maddeye ve Osmanlıca sözcüklere bk.

‘tepe, tepecik, sırt’ sözcüğünü getirir. Menges (1955) bu sözcükten bahsederken Çince *dūn*’u etimolojisi olarak önerir. Bu sözcüğün Orta Çincesi *twon*’dur ve metnimizde *t-n-k* diye yazılanla ilgili olabilir⁶³.

6. *b(a)hası* diye yazılmış olsa da nesne olarak *bahasın* beklenirdi. Bununla birlikte, Çağdaş Uygurcada (Türkçenin aksine) iyelik ekli nesnelere belirtme eki almaları mecburi değildir.

6. *tügäl*, *başığa* ve *kingä* sözlerinin transkripsiyonu açıktır. Bunlar, ilk özgün ötümlüleşme örnekleri olabilir; Clauson’un yaptığı gibi *k* olarak değiştirilmemeli, ciddiye alınmalıdır. Bu yazmada kullanılan Farsça noktalamlar, bize *c* ile *ç*, *b* ile *p*, *z* ile *j* ve ön sesli *k* ile *g* arasındaki değerli ayrımları verir. Ancak müstensih *tügäl* ve *kingä* sözcüklerinde *fetha* (üstün) harekesini *g*’yi *k*’den ayıran çizgi sanmış olabilir.

7. Kuş isimlerinin Karahanlı subaylar arasında yaygın olduğu görülüyor: *İsrāfil Çavlı sü başı*’nın adı, yukarıdaki 4. satırdaki *Mas‘ūd Toğrul sü başı*’na, ‘Arapça No. 2’de tanık olarak görünen ‘*Abdu’l-Calil Çağrı sü başı*’na ve Khadr tarafından 1967’de yayımlanan ikinci vakıf belgesindeki *Çavlı al-hayl başı*’na benzetilebilir (son terim *al-Hiltāši* olarak yanlış okunmuştur). *KB 4068* subay isimlerini şöyle anlatıyor: *ķayusı inanç bāg ķayū çağrı bāg, ķayusı tegin bāg ķayū çavlı bāg*. ‘Bazıları İnanç bāg veya Çağrı bāg, bazıları Tegin bāg veya Çavlı bāg.’ Kaşgarlı s. 212’de *çağrı* sözünü ‘çakır kuşu’ olarak tanımladıktan sonra, ‘ve oradan adama *çağrı bāg* ismi verilir’ diye ekler. Bizim metnimizde *Çavlı*, bir unvanın değil, bir ismin parçası gibi görünmektedir; birçok Eski Türkçe unsurun cins isimler, özel isimler ve unvanlar olarak ikili veya üçlü bir hayat tarzı sürdürdüğü görülüyor.

İsrāfil DLT s. 68’de adı geçen *Nizāmeddīn İsrāfil Toğan tegin*’in de adıdır; onun ve babası *Muhammad Çakır Tonka Xan*’ın Türkçe isimleri olan *toğan* ve *çakır* da kuş adları. *İsrāfil Çavlı sü başı bin Hārūn ögä* hem ‘Arapça No. 5’ (H. 515), hem Huart III (H. 508)’deki arsaların alıcısıdır. Buna göre, Denison Ross yazmalarıyla Pelliot yazmaları yakından ilişkili olmalı.

uspa(r)ladım: Transkripsiyonda açık bir şekilde *uspadladım* biçimindedir. *S* harfinin altına yerleştirilen üç nokta, eğer *p b*’den o zamanda da üç nokta ile ayırt edilmekteyse, belki de elyazmasının aslında *p* harfini göstermek için kullanılmıştır. Ancak bu noktalar, Uygur harfleriyle yazılmış elyazmamızda da olduğu gibi *sin* harfine de ait olabilirler. Yukarıda IV, 8 numaralı notta tartışılan fiil, münşi tarafından doğru bir şekilde *taslīm namūdām* olarak çevrilmiştir.

7-8. Buradaki ifade, I, 16-17. satırlardakine oldukça benzemekte. Prof. S. Shaked, burada *d(a)stan* olarak yazılan kelimenin Yeni Farsça *dastān* (Minorsky’nin çevirisine göre) ‘hilekarlık’ değil, Orta Farsça *dā(de)stān* ‘yargı, adalet, hukuk;

⁶³ Bunun üçüncü ünlüsü için bir izah bulabilseydik, öbeği *üzmalılık t(o)nk* ‘dut tepesi’ diye okuyabilirdik.

dava' (MacKenzie) olabileceğini, burada 'dava' anlamında kullanıldığını fikrini önermiştir; buna göre *da'va dāstān* ikileme olmalı. Orta Farsçada yaygın olsa da Yeni Farsçada, 10. yy.'ın sonlarında kaleme alınan *Şahnâme* dahil, bu kullanım yok görünüyor. Tarif ettiğimiz belgenin ve metin I'ın bağlamı, '(hukuki) hileler' içeriğinin 'dava'ya nasıl eklenip merkezi anlam durumuna geldiğine dair değerli bir örnek oluyor. Küçük bir sorun, örneğimizdeki kelimenin ilk hecesinde *elif* harfi olmaması, Orta Farsça *dāstān*'ın ise ilk ünlüsünün uzun olması. Ancak, ünlü uzunlukları metnimizde tutarlı bir şekilde işaretlenmemektedir. Ayrıca *dāstān* sözünün ilk ünlüsü, Yeni Farsçada kısa olarak da telaffuz edilmektedir. Belgelerimiz, orijinal anlamın erken Yeni Farsçada devam ettiğine dair dolaylı bir kanıt vermektedir. Bildiğimiz 'destan' sözü de bu kaynaktanır.

8-9. *durustluk için* krş. II, 1. satırdaki *bütünlük için*. Münşi, *az cehat-e dorostī* 'dürüstlük bakımından' olarak çeviriyor. *Uçün* sözünün ilk ünlüsü *vav* harfi ile değil *ötre* (damme) ile yazılmıştır.

9. Söz konusu ay, 19 Haziran 1121'de başlar. Clauson, benim eğik çizgiler koyduğum yerde *tavişgan* okumayı öneriyor; bunun gerekçesini I, 23-4 notunda aktardık. *Tavişgan*, 515/1121'in çoğunu kapsayan döngüsel yıldır ve Clauson haklı olabilir. Transkripsiyonda *بورباناك* var; M. bunu 'Türkçede (?) *Nāk* ('ejderha') yıldır' sözleriyle çevirip şu notu ekler: '*Nāk*'ın önündeki *ت غا* *بور*⁶⁴*bwrtgha* (?) sözü doğru olamaz. Aynı yazma grubunun Arapça bir belgesinde Türkçe *yond-yili* öbeğinden önceki *bil-turkiyya* kelimesini göz önünde bulundurarak kelimeyi *تورکجا türk-jä* 'Türkçe' okumaya meyilliyim.' Makalesinin sonunda M. şunları ekliyor: "Bu okumayı Dr. W. Henning sayesinde ulaştığım, Chwolson'un *Syrisch-Nestorianische Grabinschriften* yapıtındaki yazıtlardaki Türkçe *Aleksandros kan sayış 1648 ärdi türkçä yil ud* gibi cümleler de destekler." Bazin (1974, ss. 621-623)'e göre bu Kırgızistan'da bulunan Doğu Kilisesi yazıtları genellikle on iki hayvan döngüsünü *türkçä* olarak adlandırmaktadır. 13. yy.'ın ikinci yarısında on iki hayvan döngüsü üzerine bir risale yazan İranlı *Naşr-ad-din Tûsî* de eserine *Ahkām-i Sāl-i Turkān* 'Türklerin yılının kuralları' adını vermiştir⁶⁵. Tavşan yılından hemen sonra ejderha yılı gelir. Burada, aradaki muhtemel boşluk Türk ve Müslüman tarihlere yöntemlerini senkronize etmek, yani onların aynı zamanda başlamalarını sağlama girişiminden kaynaklanmış olabilir. Bazin (1974), böyle bir girişimin, bahsettiğimiz Nesturî Türklerini birer yıl farklı iki takvimi benimsemeye yönelttiğini keşfetti. Eğer çevirmenin farazi okuması⁶⁶ gerçeğe Clauson'un varsayımından daha yakınsa,

⁶⁴ Aynen böyle; *t* harfinin noktaları M. tarafından eklenmiştir ancak bu bir *b* harfi de olabilir. '*Nāk*' sözü *yāk* ya da *tāk* olarak da okunabilir ama tüm bunlar da bizi bir sonuca ulaştırmaz.

⁶⁵ Bk. (Bazin, 1974, s. 534).

⁶⁶ Ne kadar farazi olduğunu göstermek için önerisini parantez içine alır; münşi ise bunu hiç çevirmez.

burada da böyle bir şey olmuş olabilir. Elimizdeki kit malzeme sorunun çözümü için yeterli değildir.

āy sözü *medde* ile yazılmıştır. Bu imlâyı, TMEN II 627 maddesindeki malzemeye göre, İranlılar da kullanmış. Kelimenin ünlüsü uzundu ve bu uzunluk Türkmençe ve Halaççada bugün de korunmaktadır. Nitekim bu belgeleri yazanlar, Maḥmūd ve görünüşe göre Yūsuf Ḥāşş Hācib de bunu uzun telaffuz ediyordu.

10. *h(u)c(ca)t*: Clauson *hucca* okuyor ama kelime hiç şüphesiz nasıl telaffuz edildiğini gösteren *tā marbūta* ile değil *tā* ile yazılmıştır⁶⁷.

M(u)ḥm(a)d ḥac(i)b: Çevriyazıda burada bir daire var, ve içinde (Farsça) *d(a)sth(a)t(t) M(u)ḥ(a)m(ma)d Ḥac(i)b* ‘Muhammed hacibin el yazısı / imzası’ sözcükleri. M. bunun üstmetinsel bir not olduğunu, yani transkribe edenin o yerde gördüğünü bu şekilde anlattığını düşünür ve bence haklıdır. Clauson, *Dast-i xaṭṭ*’ı (aynen böyle) sözlerini metne alır; ancak bu pek olası görünmüyor. Uygur alfabesiyle yazılmış bu metinlerimizin hiçbirinde imza (*nişān*) veya kaşe (*taḡga*) yoktur⁶⁸. Bunların geçerliliği, metnin bağlamı açısından satıcının adının belirtilmesi ve daha sonra gerekirse tanıklara atıf yapılmasından oluşur – ya da bunlar orijinal değil kopyadır.

11. *sū (?) başı*: transkript *nu başı* veya *n(a)w başı* biçimindedir, altında münşi (belki *su başı*’yı düşünerek) *manşab*, yani ‘unvan’, kelimesini yazar. M. ve Clauson *sū başı* olarak okuyorlar. Muhtemelen haklılar, ancak *men*’lerin tümü doğru bir şekilde kopyalandıysa, münşi muhtemelen yanılıyordu: *sū başı* metinde özel isim durumunda. Unvanlar Uygur ve ilk Müslümanlık döneminde çok sık özel isim olarak kullanılmıştır ve Barthold (1928, ss. 269; 272-273) *Sūbashī tagīn* adında birinden bahseder.

12. Bu satırın ilk 10 harfi çevirici tarafından parantez içine alınmıştır. Bu harflerin ilk dördü, *elif* ve noktasız bir *yā* ile (*n* veya *b* de olabilir) ‘*Adir* olarak görünür. M. ve Clauson *Ġādīr* olarak okuyor, M., *Ġadir*’i temsil edebileceğini öne sürüyor. M.’nin fikri doğru olabilir; daha iyi bir önerim yok, ancak /k/’nın ötümlüleşmesi izah edilemiyor. Sonraki beş harf *d’shd* gibi görünüyor, sadece *h* şüphelidir. Münşi, *elif* harfinin altına dikey bir çizgi çizer ve önüne *nām* ‘isim’ yazar, ondan sonra da *nām-e padar* ‘babanın adı’. Buna göre, *dāl* harfini her halükârda ilk kelimeye ait kabul etmiştir. M. ve Clauson ikinci kelimeyi *Dāşmand* olarak yazar. M., Farsça *dānişmand* sözünün Moğolcada aldığı daha da kısa bir biçim olan *daşman*’dan bahseder. *Aḥmad*’dan sonraki kelime *d’shmd* gibi görünüyor, son dört harf görünüşe göre farklı biri tarafından eklenmiş. M. ve

⁶⁷ Bu, Redhouse’un imlası. Steingass ve münşi *tā marbūta* yazar, Dr. Shahbazi de bunu *t* ile karşılar.

⁶⁸ Minorsky’de (1942) yayımlanan Farsça metnin sonunda yer alan iki dikdörtgenden oluşan şekil, böyle bir imza olmalıydı.

Clauson aynı transkripsiyon vermiştir. *Dāl* ve *wāw* oldukça benzer görüldüğüne göre, yazmada *wa-aşhad* ‘Ben de şahidim’ yazılı olmuş olabilir. Bu imkân *daşmand* sözünü daha da az inandırıcı kılmaktadır.

Oğlı sözünde ‘*ayn* harfinin üzerinde *ghayn* noktası eksik.

Sözlük

Aşağıda, metinlerde bulunan tüm biçimler, *tanuk* ve *mān* hariç, alfabetik sıraya göre verilmiştir. ‘*Ayn* harfi sıralamada dikkate alınmamıştır. + ve - işaretleri sırasıyla ad soylu ve fiil soylu olmak üzere morfolojik bağlantıyı gösterir. Bu işaretlerin sözcüğün metinde bölünme şekliyle hiçbir ilgisi yoktur; dizin bunu göstermemektedir. Çeviriler, tanımlamada yardımcı olarak verilmektedir; sözcüğün tüm anlam alanını kapsamazlar ve morfolojik eklerden önce görünene atıfta bulunurlar.

ağığ I 6, IV 3 ‘ayık, akılı başında’

Ağığ (?) IV 13 genelde ad olarak (gen a. ol.)

Ağmad I 5, 9, 32; Ağm(a)d VI 12 özel isim

ağr+ında IV 2; āđrı(n)da VI 1. ‘son’ Ayrıca bkz. rabi ‘al-ağir

‘Ali I 4, 9, 30, 32, III 2, IV 3, 15, V b 4; [‘A]li I 27, 30 özel isim

(a)nıñ VII ‘ol zamirinin genitif hâli.’

‘ağl+ımız I 8 ‘akıl, zihin’

arığ VI 4, B(a)t(t)k Arığ öbeğinde, ‘kanal’

Arslan I 6, 10, II b 3 özel isim

asđın+da I 2 ‘alt kısım’

at+ı I 1, II a 2, IV 1; (a)t+ı VI 1 ‘ad’

av(v)al IV 9; aww(a)l VI 4; aw(w)afl I 18 ‘ilk’

ay+ın IV 12; ay+ında I 24, II b 2; āy+ (i)nda VI 9 ‘ay’

Babana ‘il V b 12 özel isim

baha+nı II c 6, IV 7; baha+sı (aynı yerde).; b(a)ha+sı VI 6 ‘fiyat, değer’

baş; bkz. otağ başı ve şubaşı. ‘yönetici, lider’

B(a)t(t)k VI 4 yer adı. krş. botığ

bağıl IV 10; bağ(i)l VI 8; bağıl I 18 ‘geçersiz, sahte’

b(a)y ‘VI 11 ‘satış’

Bäbäk III 4 özel isim

bäg IV 4; bäg+ni(n)g I 19 ‘iyi bilinen unvan’

Bäkäç (?) I 21 özel isim

Bäk Tuzün IV 2; BäkTuzün I 3, 5 gen. a. ol

bër-ürlär I 3; bër-dim VI 10 ‘vermek’

bëş VI 9 bëş+tä ay. ‘beş’

bir I 10, II c 3, 5, 8 (iki kez geçer), IV, 5, 6, VI 3; b[i]r II c 7 ‘bir’

birlä I 13, IV 6, VI 3, 7 ‘birlikte’

bitil-miş IV 2; bitil-di IV 11 ‘yazılmış’

biz I 6; bizi[n]g+đä I 4 ‘biz’. krş. [k]ıur miz

bol-ur I 12; bol-dılar II a 1-2, IV 1 ‘olmak, var olmak’

botığ-ında IV 4-5 ‘çukur’

börk IV 7; börk+kä IV 6 ‘koru’

bu I 1, 12, 13, 18, 24, 25, II a 1, 2, c 2, IV 1 (iki kez geçer), 7, 8, 11, VI 1, 4, 6, 7, 9, 12 ‘bu’

Bubakir V a 5, b 9 özel isim

Buğra I 19; Buğra I 22 özel isim

bul-dum IV 7, VI 6; bul-đum II c 6 ‘bulmak’

bütünlük II c 1 ‘bütünlük’

cal(l)ab I 26, 30, 31, IV 9, V a 3, b 8; cal(l)ab+nı(n)g IV 8;

cal(l)ab+ka I 10, II c 3, IV 6;
cal(l)ab+<ka> I 14 ‘usta’

Çavlı VI 7 özel isim

çıt+ı II c 5 ‘çit’

Ç(i)mkät VI 5 ‘yer adı’

dastan I 17; *d(a)stan* VI 8 ‘dava, ihtilaf, yasal anlaşmazlık’

da’va I 16, IV 10; *d(a)’wa* VI 7, 8; *da[’]ya* I 17; *da’va+sız* IV 10; *d(a)’wa+sı* VI 8. *dastan* ile birlikte, ‘ihtilaf’

Davud IV 14 özel isim

d(u)r(u)stluk VI 8 ‘dürüstlük’

äl(l)ig IV 7 ‘elli, 50’

ärkän I 7, 8, IV 4; *ër-sä* VI 7. krş. *kimärsä*. ‘olmak’

Elig I 28 özel isim

Ġadır VI 12 özel isim

had(d)+i I 20, 21, II c 1, 8, IV 6, 9 (iki kez geçer); *h(a)d(d)+i* VI 3, 4 (iki kez geçer), 5 (iki kez); *had(δ)+i* II c 5; *had(d)+ları* I 13; *h(a)d(d)* VI 6; *had(d)+i* I 20; *h[a]d(d)+i* II c 7; [*had(d) +i*] I 18 ‘had, sınır’

hac(i)b VI 2, 5, 10 ‘mabeyinci’

hal(l)ac I 30, III 5, V b 5 ‘yünü, pamuğu yay ve tokmakla diten kimse’

Hasan I 26, 29, V a 3, b 6 özel isim

h(u)c(ca)t VI 10 ‘tanıklık’

Husen IV 5; *H(u)s(e)n* VI 2 özel isim

h(a)c(c)aç+nıñ VI 2; *h(a)c(c)açı* VI 5 ‘sıkça Mekke’ye giden hacı’

hat(t) I 1, 25 (iki kez geçer), II a 1, 2, c 2, IV 1 (iki kez geçer), 11; *h(a)t(t)* VI 1 (iki kez geçer), ‘belge’

hat(t)çı V a 3, b 3 ‘yazıcı, kâtip’

mal IV 9 ‘danışman’

iç+indä II a 2; *iç+(i)ndäki* VI 6; *iç+indäkikä* I 25 ‘iç, içinde’

igsiz I 6, IV 3 ‘sağlıklı’

iki VI 3; *ikägü* I 6; *iki+(n)ç* I 19; *ik(i)nc* VI 4 ‘iki’

ini+si I 30, 3 1, IV 3, V b 9 ‘küçük erkek kardeş’

ikrar I 8, VI 2 ‘beyan, bildirme’

İshaq I 10, 13, II c 3, III 1, IV .5, 8, 9, V b 3 özel isim

İsma’il V a 3 özel isim

İsrafil VI 7 özel isim

kaşaş+larımızka I 16 ‘akraba, aile’

kan-maşaf I 17 ‘memnun kalmak’

K(a)ra sar (?) V b 1 özel isim

kaş+ı VI 5 ‘sırt, tepe’

Kaçmış IV 13, V b 7 özel isim

Känçäk III 1, 3 ‘bir halk, topluluk adı’

käsäk I 10, II c 3, IV 5; *käsäk* VI 3
'parça'

kêdin I 14 'sonra', *ken* ile birlikte

ken I 14, bkz. *kêdin*

kıl-sa I 17, VI 8; *kıl-sar* IV 10;
kıl-d(ım) VI 2; [*kıl*]- *ur miz* I 9
'kılmak, yapmak'

kılıl- dı VI 1 ; *kılıl-dı* I 2, 25 ;
[*kılıl*]- *đ[ı]* II a 3 *kıl-* fiilinin
edilgen çatısı

kız+ımız I 15 'kız çocuğu'

kim I 17, II a 1, IV 10; *k(i)m* VI
1, 8; *k(i)m+gä* VI 7 'kim,
herkim, kime'

kimärsä+kä I 16 'her kimse'

kisi-mizkä I 15 'kadın eş'

kutluğ IV 12 'kutlu, kutsanmış'

Kırläg V b 9 özel isim

Mas'ud VI 4 özel isim

Mäka'il II b 3 özel isim

män (pek çok yerde geçer); *men*
VI 2, 11 (üç kez geçer), 12 (iki
kez geçer); *mēn* VI 11 'ben'

milk IV 8 'mülk'

miñ VI 3 'bin, 1000'

Muħmad I 31, V b 8, 9;
M(u)ħm(a)d VI 2, 10;
Muħmad+çı I 27, III 2 özel isim

muntın+ı I I c 5 'bu taraf'

Mura[d] (?) I 28 özel isim

Musa I 27 özel isim

Narsi+çi III 1-2 özel isim

Nuri V a 2 özel isim

oğl+ı I 4, 5, 27, 28, 29, 34, 35, IV
3, 5, 15, V a 2, 3, b 1, 3, VI 2;
oğl+ı VI 12; *oğlumız +ka* I 15;
[*o]ğl+ı* I 29 'oğul'

ol II a 1, IV 1, VI 1 'o (işaret
zamiri)'

on VI 9 'on, 10'

orn +ımızda I 8 ; *orn+ı* VI 3
'yer'

otağ baş-ı V a 1, b 1, b 11, b 12
'askeî rütbe'

oğ I 6, IV 3 'akıl, zihin'

oğä 22 'idarî unvan'

oż I 7, 8 'öz, kendi'

ożäk+i I 20 'dere'

rabi'al-ahir I 24; *r(a)bi' (a)l-*
ah(i)r VI 9

Müslüman ayı

rabi' al-aw(w)al II b 2
Müslüman ayı

Rabul +da IV 4 ; *Rabul + da* I 1
1 'yer adı'

racab IV 12 Müslüman ayı

sağ I 2 'dikkatli'

Sarığ V b 8 'sarışın'

sat-tım II c 4; *sat-t(t)m* VI 3, 6;
sat-(t)ım IV 5, 6; *sat-muş* I 19;
sat-tımız I 11; *sat-(t)ımız* I 14
[*s*]attımız I 23 'satmak'

säkiz I 11 'sekiz, 8'

- säksön* IV 11 ‘seksen, 80’
- Säli* I 30, 31 özel isim
- sıçğan* 2 4 ‘fare, sıçan’
- S(i)nmas+ta* VI 2 ‘yer adı’
- silih̄dar* V a 5 ‘silahtar’
- Sqkmän* IV 4 özel isim
- Sulman* V a 1 n.pr.
- şubaşı I 4 (iki kez geçer), 5, 9, II b 4, IV 2, 3, VI 4; şubaşı+ğa VI 7; sū (?) başı VI 11 ‘askerî rütbe’
- tamğaçı* V b 6 ‘mühürdar’
- tandurust* I 7, IV 4 ‘sağlığı yerinde’
- tanuḳ* (pek çok yerde geçer); ayrıca *tanuḳ+lar* ve *tanuḳ+ı*. *t(a)nuḳ+lari* VI 1; *t(a)n(u)ḳ* VI 11, 12; *t(a)nuḳ* VI 12 ‘tanık’
- [*ta*]nuḳluḳ I 3 ‘tanık olmak, tanıklık’
- tapuḡluḡ* I 4 ‘kıdemli’
- taḳaḡu* II b 1 ‘tavuk’
- täḡirmän* I 20 ‘değirmen’
- täknäçi* II c 5, 8, IV 14, 15 [tä]knäçi I 28 ‘tekneçi’
- Tajik* I 32, IV 15 ‘Acem’
- tê-b* VI 8 ‘demek’
- têksin* V b ‘kralın altında üçüncü sırada yer alan halktan birinin unvanı’
- toḡasız* IV 4 ; toḡasız I 7 ‘hasta olmayan, sağlam bedene sahip’
- T(o)ḡrıl* VI 4 özel isim
- tört* I 12, 13, 23, IV 6, 11, VI 3, 6; *tört+ü(n)ç* VI 5; *törtünç* I 21 ‘dört, 4’
- tuḡun* I 21, III 4 ‘su tahsisinden sorumlu köy muhtarı’
- tur-ur* II a 1, IV 1, 2, 8, 10, VI 1, 8 ‘olmak (sürerlik)’
- tükäl* I c 6, IV 7 ; *t(ü)gäl* VI 6 ‘tamamıyla, tümüyle’
- Tüzün*, bkz. *Bäk Tüzün*
- uluḡ* II c 1 ‘ulu, büyük’
- usparla-ḡim* IV 8; *uspa(r)la-ḡim* VI 7 ‘teslim etmek’
- ‘*Uḡman* III 3, IV 3, V a 2, b 2, VI 11 özel isim
- ‘(*U*)*m(a)r* VI 11 özel isim
- Uzun* I 26 belgeç, ‘uzun’
- uḡ* IV 9; *uḡ+dä* I 23, IV 11 ; *uḡ+ü(n)ç* I 20; *uḡ+ünc* VI 5 ‘üç, 3’
- uḡün* II c 1, VI 9 ‘için’
- üzä* VI 11 ‘üzerinde’
- ujmälik* VI 5-6 ‘dut bahçesi’
- ya* I 15 ‘veya’
- yad* VI I yaḡ I 2 ; [*ya*]ḡ II a 3 ‘bahsetme, not’
- Yahudi* (??) I 29 ‘bir şehrin Yahudi bölgesinde doğan biri, vb.’
- yalḡan* I 18 ‘yalan’
- Yalu* I 29 özel isim

Ya'kub IV 15; *Yakub* I 28 özel isim

yarım+ı I 12 'yarım'

yarmağ I 12 (pek çok yerde geçer), IV 7; *yarmağ+ka* I 11-12; *y(a)rmağ+ka* VI 3 'para'

yaş IV 6 'ıslak; taze'

yêr I 11, 19, IV 5, 8, 10, VI 3, 7; *yêr+i* I 21, II c 8 (iki kez geçer), IV 9, VI 5 (iki kez geçer); *yêr-i* II c 7; [*yêr+i*] I 22; *yêr+ni(n)g* I 18, IV 8-9; *yêr+niñ*, VI 4; i I 13, VI 6 (iki kez geçer); *yêr+imni* II c 3 'yer, arazi, arsa'

yêtmiş I 23 'yetmiş, 70'

yıl I 23, IV 11, VI 9 *yıl+ı* I 24, II b 1, VI 9 'yıl, sene'

yol II c 1 'yol'

yok I 17, VI 8 'yok, var olmayan'

Yusuf II c 5, 8, III 5, IV 9, 14, V b 5, 11 *Yusu[f]* I 27 özel isim

yük VI 3 'yük, ağırlık birimi'

yüz I 11, 12, 23, IV 7, 11, VI 9 'yüz, 100'

Jbu/odım II b 1

[*nuk*] I 1

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Ayalon, D. (1975). Names, titles and “nisbas” of the Mamlüks. *Israel Oriental Studies*, V, 189-232.
- Barbier de Meynard, C. A. (1861). *Dictionnaire géographique et littéraire de la Perse et des contrés adjacents. Extrait du Mo'djem el-Bouldan de Yaquout...* (Amsterdam, 1970 baskısı). Paris: İmparatorluk Yayınevi.
- Barthold, [W.]. (1923). The Bughra Khan Mentioned in the Qudatqu Bilik. *BSOS*, III, 1: 151-8.
- Barthold, W. (1928). *Turkestan down to the Mongol invasion*. (2. yayın) (E.J.W. Gibb Memorial Serisi.) London: Gibb Memorial Vakfı.
- Bazin, L. (1974). *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*. Thèse présentée devant l'Université de Paris III, Lille.
- Bazin, L. (1978). Notes d'anthroponymie: noms d'esclaves tatars et turcs vendus sur les marchés chrétiens au Moyen Age. İ. Başgöz ve M. Glazer (Ed.), *Pertev N. Boratav Onuruna Türk Folkloru Üzerine Çalışmalar* içinde (ss. 46-60) (Indiana University, Turkish Studies, 1.). Bloomington: İndiana Üniversitesi Yayınevi.
- Brockelmann C. (1951-54). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- Clark, L. V. (1975). *Introduction to the Uyghur civil Documents of East Turkestan* (Basılmamış Doktora Tezi). İndiana Üniversitesi.
- Dankoff, R. 1982. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. Chicago ve London: Şikago Üniversitesi Yayınevi.
- DLT = Dankoff, R. ve J. Kelly (Yay. ve Çev.). (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşğari, Compendium of the Turkic dialects (Diwan Luḡāt at-Turk)*. (Sources of Oriental Languages and Literatures. Turkish Sources VII.). Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınevi.
- Doerfer, G. (1975). Mongolica aus Ardabīl. *Zentralasiatische Studien*, (9), 186-263.
- Doerfer, G. (1983). Türkoloji'de Eleştiri Sorunları. *TDAYB*, (1980-81), 87-99.
- DTS = Nad'elyaev, V. M., Vasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetjurkskij slovar*. Leningrad.
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapeşte: Akadémia Kiadó.
- EDPT = Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Erdal, M. (1979). The Chronological Classification of Old Turkish Texts. *CAJ*, XXIII, 151-75.
- Erdal, M. (1982). Çelebi and Some Early Turkish Names for the Moslem God. *Asian and African Studies*, 16, 407-416.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden, Harrassowitz. (Turcologica 9)
- Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. Wiesbaden, Harrassowitz. (Turcologica 13)
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. (Handbuch der Orientalistik 8,3)
- Gabain, A. von. (1973). *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. von. (1976). Alt-türkische Texte in sogdischer Schrift. G.Y. Káldy-Nagy (Ed.), *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh* içinde (69-77). Budapest: Akadémia Kiadó.
- Gershevitch, I. (1954). *A Grammar of Manichean Sogdian*. (Publications of the Philological Society). Oxford: Blackwell.
- Grohmann, A. (1934-36). *Arabic Papyri in the Egyptian Library (C. I-II)*. Cairo: Dār al-Kutub.
- Gronke, M. (1986). The Arabic Yarkand Documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(3), 454-507. University of London.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia 1.) Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Hamilton, J. (1969). Un acte ouïgour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto. *Turcica, I*, 26-52.
- Hamilton, J. (1977). Nasales instables en turc khotanais du xe siècle. *BSOAS*, XL(3), 508-21.
- Har-El, S. (2012). Silāḥdār Maddesi. P. Bearman (Yay.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online*. Brill.
- Hedin, S. A. (1903). *Im Herzen von Asien, zehntausend Kilometer auf unbekanntem Pfaden*. Bd. I. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Hinz, W. (1970). *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System*. (Handbuch der Orientalistik, 1. Abt., Ergänzungsbd. I, Ht. 1.). Leiden/Köln: E. J. Brill.
- Houtsma, M. Th. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar nach der Leidener Handschrift hrsg. Und erläutert*. Leiden: E. J. Brill.
- Hovdhaugen, E. (1971). Turkish Words in Khotanese Texts: A Linguistic Analysis. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, XXIV, 163-209.
- Huart, C. (1914). Trois actes notariés arabes de Yarkend. *Journal Asiatique*, 11(4), 607-627.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. (Lunds Universitets Arsskrift. N.F. Avd. 1, Bd. 56, Nr. 4.). Lund: GWK Gleerup.

- Justi, F. (1895). *Iranisches Namenbuch*. Marburg: N. G. Elwert. (Yeni baskı Hildesheim, 1963).
- KB = Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig*. Metin. İstanbul.
- KB = Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig*. Çeviri. Ankara.
- KB = Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*. Index. İstanbul.
- Khadr, M. (1967). Deux actes de wakf d'un Qaraĥanide d'Asie Centrale. *Journal Asiatique*, 255(3-4), 305-34.
- Lane = Lane, E. W. (1865). *An Arabic English Lexicon* (Book I, Part 2). London.
- Mansuroĝlu, M. (1959). Das Karakhanidische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan (Yay.), *Philologiae turcicae fundamenta* içinde (ss. 87-112). I. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Meier, F. (1981). Aussprachefragen des älteren Neupersisch. *Oriens*, XXVII-XXVIII, 70-176.
- Menges, K. H. (1955). *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkistan*. (Akademie der Wissenschaft und der Literatur. Abh. der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jg. 1954, Nr. 14.). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Mesgnien Meninski, Franciscus à (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*. 4 cilt. Viennae.
- M. = Minorsky, V. (1942). Some Early Documents in Persian (I). *JRAS*, 181-94.
- Radlov, V. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. St. Pétersbourg: Commissionaires de l'Académie Impériale des Sciences. (yeni baskı 's-Gravenhage, 1960).
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XVII). Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexikon*. Constantinople: The American Mission.
- Samolin, W. (1964). *East Turkestan in the Twelfth Century: A Brief Political Survey*. The Hague: Mouton.
- Sauvaget, J. (1950). Noms et surnoms de Mamlouks. *Journal Asiatique*, 238(1), 31-58.
- Schacht, J. (1964). *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Schwarz, P. (1896). *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*. Leipzig: Otto Harrassowitz. (yeni baskı Hildesheim, 1969).
- Spuler, B. (1961). *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung ...* Wiesbaden: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.

- Spuler, B. (1966). Mittelasien seit dem Auftreten der Türken. *Handbuch der Orientalistik* içinde (ss. 123-310). 1. Abt., 5. Bd., 5. Abschn. Leiden/Köln: E. J. Brill.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: K. Paul, Trench, Trubner. (Yeni baskı London, 1963; Beirut, 1970).
- Sundermann, W. (1981). Nachlese zu F. W. K. Müllers "Soghdischen Texten I". *AoF*, VIII, 169-225.
- T. = Tekin, Ş. (1975). Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış, Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 157-86.
- Tekin, Ş. (1979-1980). A Qaraĥanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand. *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak* içinde (ss. 868-83). (Harvard Ukrainian Studies, III-IV).
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. (Indiana University Publications. Uralic Altaic Series, Vol. 69.). Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton.
- Tezcan, S. (1981). *Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. Belleten*, XLV(2), 23-78.
- TMEN = Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (C. I-IV). Wiesbaden: Franz Steiner.
- UW= Röhrborn, K., Laut, J.-P., Wilkens, J., Öztural, Z., & Nugteren, H. (1977). *Uigurisches Wörterbuch* [Neubearbeitung]. Wiesbaden: Steiner.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch - Deutsch - Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zieme, P. (1976). Zum Handel im uigurischen Reich von Qočo. *AoF*, IV, 235-49.
- Zieme, P. (1981). Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster. *AoF*, VIII, 237-63.

